

श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक
अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या सज्जनांस
हा ग्रंथ
परमप्रेमपूर्वक अर्पण करितो.

ग्रंथ-प्रकाशक.

RESPECTFULLY OFFERED TO THE
STUDENT OF THE LANGUAGE
AND HISTORY OF THE
MARATHAS.

शुद्धिपत्र.

■ सालीं शुद्धिपत्रात दर्शविल्याप्रमाणे ग्रंथ शुद्ध करून मग वाचावा. ओळीचे आकडे टीपासुद्धा ओळी मोजून दिले आहेत.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५	२१	श्रीं शंभुमहादेव	श्रीं शंभुमहादेव
६	१	घेऊ	घेऊ.
१३	१२	अफलखाना,	अफजलखाना,
„	२५	सल्यात	सल्लयात
१४	१५	गोमाजी	गोमाजी
१७	१	तसेच	तसेच
२०	६	त्यासही	त्यासही
२१	२	माणसानिशीं	माणसानिशीं
२२	१५	खानाचे	खानाचे
„	१७	तो राजियानें	तों राजियानें
२३	८	महदीन	महदीन
„	१३	वाजे जातचे	वाजे जातचे
२४	११	वितपशील	वितपशील
२५	१७	सोडिले	सोडिले
„	२९	त्यास	त्यास
३२	२०	कुल्. रयत.	कुल् रयत.
„	२७	द्यावी	द्यावीं
३४	२४	कुद	कुद
३५	६	सव्यानें	सल्लयानें
३६	१	घेतले	घेतले.
„	२४	त्यामध्ये	त्यामध्ये
„	२७	त्यामध्ये	त्यामध्ये
„	३२	शब्दिवशेष	शब्दिवशेष
४१	खालून १	काल रात्री	कालरात्री
४१	१४	हेजीब	हेजीब
„	खालून १	सह	सहा
४२	९	कोंढणा	कोंढणा
„	१०	मिरज राजा	मिरजा राजा
„	१८	दहाजार	दहा हजार

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४३	१	खेरजि	खेरीज
५०	१०	पादशाहास	पादशाहास
५२	३	रात्र झाली	रात्र झाली.
"	१०	दोघे २	दोघे मज्जर
५६	खालून ११	मारिलें.	मारिले.
"	खालून १०	मारिले.	मारिले.
६३	५	विजापुराद्वन	विजापुराद्वन
६६	खालून ६	राजियास	राजियास कळलें.
६७	खालून १	मजाद	नामजाद
५७	खालून १	मारून कळलें	मारून
७२	१४	मगज्योतिषी	मग ज्योतिषी
७७	खालून ३	'हरेल्लच्या' महाड त	'हरेल्लच्या' महाडप्रत
८१	७	काटीं	काटीं.
८३	१८	सुमंत	सुमंत.
८६	खालून ६	शृंगारिले	शृंगारिले
८९	११	बंधवंधूंची	बंधूबंधूंची
"	खालून १२	घडिलांची	घडिलांची
९६	४	साधे	साधे
"	७	साधे	साधे
१०१	१	पलकिडे	पलीकडे
१०४	७	धमकेत	धूमकेत

शिवछत्रपतीचे चरित्र.

उपोद्धात.

१. हें चरित्र रा० रा० कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी लिहिलें. हे थोरले राजाराम महाराज यांच्या पदरीं सभासद होते. थोरले महाराज म्हणजे शिवाजी राजे यांचे वृत्त प्रथम पासून विदित करावें, अशी राजाराम महाराज यांनी आज्ञा केल्यावरून हें चरित्र तंजावर येथें मशारनिलहे कृष्णाजी यांनी लिहिलें. कृष्णाजी अनंत यांच्या घराण्याबद्दल जी काय थोडेशी माहिती कोल्हापुर येथें मिळाली ती येथें देतो. नारो कृष्ण सभासद हळीं कोल्हापुरीं सरकार-वाड्यांत खाजगी कडील कारकून आहेत. यांच्या वडिलांचे पणजे चिंबक सदाशिव सभासद हे करवीर सरकारच्या राज्यांत, तें राज्य स्थापिलें त्यावेळीच आले. त्यास अजमासें २०० वर्षे होत आलीं. यांचे पूर्वज सातान्या नजीक वसंतगड आहे तेथें राहत असत. हळीं कांहीं वंशज हिंदुस्थानांतही आहेत, सभासद हे इकडे आल्या-पासून त्यांनी ह्या राज्यांत मोठमोठी कामे केलीं. चिटणिशीकडील व कोठीकडील कामे पूर्वीं यांजकडेच होतीं. चरित्राचे कर्ते कृष्णाजी अनंत यांविषयीं नारो कृष्ण यांस विशेष माहिती नाहीं. अर्थात् कोल्हापुरास गाढी स्थापन होण्याच्या पूर्वीं कृष्णाजी अनंत होऊन गेले, तेव्हां जो पुरुष कोल्हापुरास ताराबाई बरोबर गेला त्याच्या वंशजांस कृष्णाजीबद्दल विशेष माहिती असण्याचा फारसा संभव कोठला ! ह्या पलीकडे ह्या चरित्रकाराची माहिती मिळत नाहीं.

२. ह्या चरित्रांत अर्थात् शिवाजी राजे यांचे वृत्त कथन केले आहे. राजे यांच्या पूर्वजांची हक्किकत जशी असावी तशी यांत दिलेली नाहीं. इतके साद्यांत खुलासेवार चरित्र लिहिण्यास जितका वेळ व स्वस्थता पाहिजे तितकीं तीं सभासद यांस मिळालीं नैसावीं, असें राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीत जी धामधूम चालली

होती तिजवरून अनुमान होतें. तथापि शिवाजी राजे यांनी जीं जीं महत् कार्ये आरंभून सिद्धीस नेलीं त्यांतून एकाद्याचें वर्णन सभा-सदांनीं आपले संक्षिप्त चरित्रांत गाळव्याचें बिलकुल आढळत नाहीं. शिवाजी महाराजांचे पश्चात् १२१४ वर्षांनींच सभासदासारव्या “पुरातन माहितगारानें” हें चरित्र लिहिलें यावरून तें विशेष विश्व-सनीय असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

३. आम्हांकडे द्या चरित्राच्या एकंदूर पांच प्रती आल्या. पैकी दोन अस्सल व तीन आलीकडे केलेल्या नकला होत्या.

(अ) प्रथम प्रत प्रतापगड येथील खुजारी यांजकडून आम्हां-करितां रा० रा० दामोदर भिकाजी जठार यांनी मिळविली. ही अस्सलच मिळाली. ही कार जुनी असून घोटीव जुंनरी कागदाच्या अर्ध चंदावर एका आंगानें लिहिलेली आहे. अक्षर सुरेख वक्णदार आहे. हिचे ३०५ बंद आहेत. त्यांपैकीं १२१ पासून १२५ पर्यंत ५ बंद गहाळ झालेले आहेत; बाकी सर्व बंद शाबूद आहेत. ही प्रत—निदान हें चरित्र—शके १६१६ मध्यें चंदी चंदावर येथें लिहिली असें तिच्या शेवटीं लिहिलें आहे. ज्या ज्या प्रतीति मूळ लेखाचें साल दिलें आहे तेथें १६१६ हेंच दिलें आहे. परंतु संवत्सरावरून पाहतां ही चक्षर १६१९ मध्यें लिहिली असें होतें. संवत्सरही सर्वत्र एकच आहे. तो ईश्वर हा होय. शकाच्या आंकड्याची चुकी सर्व प्रतीति दृष्टीस पडते ती कशी घडली असेल ती नकळे. असो. ही प्रत कार जुनी, तशांत प्रतापगडावरील असल्यामुळे, हिचीच प्रत द्या पुस्तकांत प्राधान्ये करून येईल. क्वचित् फेरफार करणें वरें वाटल्यास दुसऱ्या प्रतीवरून केला जाईल. द्या प्रतीचे नांव ‘प्रतापगडची प्रत’ असें ठेवूं.

(आ) दुसरी प्रत पुणे येथील नेटिव जनरल लायब्ररीत मिळाली. ही इ० स० १८५२ सालीं तयार केली असें तिचे शेवटीं लिहिलें आहे. प्रत तयार करणारानें जुनी भाषा जागोजाग काढून नवीन आलीकडील भाषा घालण्याचा [प्रयत्न केला आहे, व काहीं डिक्काणीं तर मूळांतील मजकूर गाळलाही आहे, असें ही प्रत ‘प्रताप-

गडचे' प्रतीशीं ताडून पाहातां कळून आलें. ही फुलस्क्याप कागदाच्या वर्खावर दोन्हीं बाजूनीं लिहिलेली आहे. हिंचीं पृष्ठे १८५ आहेत. अक्षर सुवाच्य व सुरेख आहे. ही बुकाप्रमाणे बांधलेली आहे. ह्या प्रतीचा तिच्या भाषेत बदल केला असल्यामुळे अर्थात् फारसा उपयोग झाला नाही. कोठे कोठे अर्थनिर्णयाच्या मात्र ती उपयोगीं पडली. ही 'पुणे प्रत.'

(इ) सातान्याहून दोन प्रती आम्हांस मिळाल्या. पैकीं १ नक्कल आहे. ती साध्यंत आहे. ही कोठल्या प्रतीची नक्कल हें समजत नाही. प्रतापगडचे प्रतीशीं ही पुष्कळ अंशीं जमते. ही 'सातारा प्रत.'

(ई) दुसरी सातान्याहून मिळाली ती अस्सल आहेसे वाटते. ही त्रुटिआहे. पहिला बंद गहाळ झाला आहे. पुढे २५ बंदांपर्यंत ती उपलब्ध आहे. तितक्यांत अफजलखानाचा वध करून प्रतापगडीं जगदंबेचे मंदिर बांधण्याचे काम लाविले, इतकी हकिकत आहे. ही साध्या खर्ची कागदावर लिहिली आहे. ह्या दोन्हीं प्रती सातान्याहून रा० रा० कृष्णाजीपंत कालगांवकर यांजकडून मिळाल्या.

(उ) पांचवी प्रत महाड येथील रा० रा० अंताजी रामचंद्र हरडीकर यांनी एका जुन्या प्रतीवरून नक्कल करून पाठविली ती होय. हिच्या व प्रतापगडच्या प्रतीच्या पाठांत पुष्कळ ठिकाणी अंतर असते. तें स्थळीं स्थळीं दर्शविलें आहे.

आवृत्ति दुसरी.

हा ग्रंथ प्रथमच प्रसिद्ध करताना जीं अगुद्दें राहिलीं होतीं तीं आतां दुरुस्त करून जागजागीं टिपांत फेरफार करून सुधारणा केली आहे. परिशिष्टांत राजवंशाची माहिती दिली आहे. स्थलांचीं व पुरुषांचीं नावें कित्येक ठिकाणीं संशयित राहिलीं आहेत पण त्यास इलाज चालेना. अशा स्थळीं निर्णय करणे तो बहुश्रुत वाचकांकडे सोंपवितो. मात्र नाम-निर्णय झाल्यावर त्यांनीं तो रूपा करून मला कळवावा.

आवृत्ति तिसरी.

ही आवृत्ति पहिल्या व दुसऱ्या आवृत्तीचीच प्रतिमा आहे. किरकोळ फेरफार केले आहेत ते येणेप्रमाणे:—

(१) मागील आवृत्तीत राहिलेलीं अशुद्धें काढून टाकिलीं आहेत.

(२) पूर्वीच्या आवृत्तीत अपरिचित अशा शब्दाचा अर्थ जेथें जेथें तो शब्द आला तेथें तेथें टीप देऊन दर्शविला होता. आतां एकदां अर्थ दिल्यावर पुन्हां त्याच शब्दाचा अर्थ देण्याची जरुरी विशेष नसल्यामुळे तसें करण्याचें बहुधा टाळिलें आहे. तथापि जागोजागीं नवीन टिपा देऊन विशेष माहिती अलीकडे उपलब्ध झाली ती नमूद केली आहे.

(३) टिपांत दिलेल्या पाठांतरांपैकीं जीं निरुयोगी दिसलीं तीं गाळिलीं आहेत, व कांहीं पाठांतरे चांगलीं वाटलीं तीं मूळांत घालून मूळांतील पाठ टिपांत दिले आहेत.

(४) पुस्तकाचा आकार बदलून अधिक सोईचा केला आहे व किंमतही कमी केली आहे.

का० ना० साने.

पिते थोरले राजे यांनी इतका पराक्रम केला व चार पातशाहीशी दावा लाविला. ऐसा पराक्रम केला ऐसे असतां औरंगजेब येऊन [त्यानें] किण्ठोकिण्ठी अनर्थ मांडिलै. याचा अर्थ काय? तुम्ही पुरातन राज्यांतील माहीत [गार] लोक आहां, तरि इस्तकबिल पासून चरित्र लेहून देणे.” म्हणोन आज्ञा केली. त्याजवळून वर्तमान ऐसी जे:—

राजियांचे बाप थोरले महाराज राजश्री शाहाजी राजे, यांचे बाप म्हणजे राजियांचे आजे राजश्री मालोजी राजे व विठोजी राजे भांसले हे निष्ठामशाही वजीर दौलता* करून तोल-दौरीनें होते. त्यांची निष्ठा श्रीशंभुमहादेव यांचे भजनीं बहूत होती. त्यास शिखरीं याचा चैत्रमासीं भरते. पांच सात लक्ष माणसे मिळतात. पाणियाचे बहूत संकट. उद्क नाही. तीन कोशांवळून उद्क आणतात. लोक श्रमी बहूत होतात. म्हणून राजश्री मालोजी-राजे यांनीं तेथें जागा पाहून तके एक थोर बांधिले. सर्वच लोकांस उद्क कार्यास येई असें केले. अपरमित द्रव्य सर्च केले. तके संपूर्ण उद्कानें भरले. हें करितांच रात्रौ श्री शंभुमहादेव स्वप्रांस येऊन,

१. “ समासद राजमंडल ” पाठांतर. २. साहेबीं=स्वार्मीं. ३. औरंगजेब दक्षिणेत स० इ० १६८३ पासून १७०७ पर्यंत लढाया करीत होता. गोंवळकोंडा व विजापूर हीं राज्ये खालसा केल्यावर (१६८६-८७) तो मराठ्यांच्या पाठीमगें लागला. खुद राजाराम यास कर्नाटकात पक्कून जावें लागले. ह्या गोष्टीस अनुलक्ष्यून वरील लेख आहे. ४. इस्तकबिल=अमक्या दिवसापासून=आरंभापासून. * दौलत=जाहगीर, सरंजाम. ५. तोलदारी=वजन, प्रतिष्ठा. ६. शंभुमहादेव हें देवस्थान सातारा जिल्ह्यात. त्याच नांवाच्या डोंगरावर आहे. ७. “जागृतीमध्ये स्वप्रांत येऊन” प्रताप-गड प्रत.

प्रेसन्न होऊन बोलिला जे, “तुझ्या वंशांत आपण अवतार घेऊं देव ब्राह्मणांचे संरक्षण करून म्लेंछांचा क्षय करतों. दक्षण देशाचे राज्य देतों.” म्हणोन त्रिवार वचन कैरून वर दिला. त्याजवरून राजे [यांस] बहूत संतोष होऊन [त्यांनी] दानधर्म बहूत केला.

पुढे राजश्री मालोजी राजे यांच्या पोटीं राजश्री शाहाजीराजे [व] राजश्री सरफजी राजे हे दोघे पुत्र जहाले. दोघांनी पातशाहीमध्ये दौलत करीत असतां निजामशाही बुडाली. यावरि शाहाजी राजे इदैलशाही वजीर झाले. महाराज [हा] किताब दिला. दहाबारा हजार फौज चालूं लांगली. शाहाजी राजियासि दोघी खिया. प्रथम खी जिजाई आऊं. दुसरी खी तुकाई आऊ. तिचे पोटीं ऐकोजी राजे पुत्र झाले. जिजाई आऊं तिचे पोटीं राजश्री शिवाजी राजे पुत्र होतांचे श्रीशंभुमहादेव जागूतीं येऊन स्वप्न झालें कीं, “आपणच अवतरलों आहें. पुढे बहूत स्वयात करणे

८. निजामशाही=अहमदनगरची पादशाही. हिचा शेवट स० इ० १६३७ मध्ये झाला. निजामशाहीकरितां शाहाजी फार झटला. परंतु शेवटीं त्याचा नोडलाज झाव्यावर विजापूरचा दिवाण जो सुरारपतं त्याचे मार्फत तौ अदलशाही मनसबदार बनला. इ० स० १६३७.
 ९. इदलशाही=अदलशाही=विजापूरकरांचे राज्य. १०. “सरफजी राजे मोंगलाई वजीरपणा करून चाकर होऊन राहिले” असे म० प्रतीत अधिक आहे. ११. “प्रथम खी नांव जिजाई तिचे पोटीं पुत्र संभाजीराजे झाले दुसरे पुत्र शिवाजीराजे झाले” असा म० व सा० प्रतीतचा पाठ. जिजाबाई ही लखुजी जाधव शिंदेखेडकर यांची कन्या. शाहाजीचे जाधव यांचे कधीच बेरे नव्हते. याजकरितां जिजाबाईवर शाहाजीचे प्रेम कमी असे. १२. एकोजी ऊफ वेंकोजी. ह्याची आई. तुकाबाई ही मोहित्यांची कन्या. हिशीं सन १६५२ मध्ये शाहाजीने लम्ब लाविले. १३. शाहाजीचा पाटलाग मोंगल करीत असतां पळतां, त्यांने जिजाबाईस शिवनेरी किल्लचांत टेवून आपण विजापुरास गेला. त्या वेळीं जिजाबाई गोरोदर होती. तिने शिवनेरीच्या शिवाई देवीस नवस केला कीं, पुत्र झाला तर तुझे नांव टेवूं. त्यापुढे शिवाजीचा जन्म वैशाख शुद्ध द्वितीयेस झाला. शके १५४९. या वेळीं शिवाजीस सहा ग्रह उच्चीचे पडले असा लेख आहे. पण उपलब्ध कुंडलींत ४ च उच्चीचे आहेत. १४. स्वयात=स्वयाति=पराक्रम.

राजे यांसि दौळते मध्यें पुणे परगणा होता. तेथें दादाजी कोँडदेव शाहाणा, चौकस ठेविला होता. तो बैंगरुकास महाराजांचे भेटीस गेला. त्यावरोबर राजेश्री शिवाजी राजे व जिजाबाई आऊ ऐशीं गेलीं. तेसमयीं राजियास वर्षे बारा होतीं. बराबर शामराव निळकंठ म्हणन पेशवे करून दिले व बाळकृष्णपंत नारोपंत दीक्षिताचे चुलतभाऊ मजुमदांर दिले व सोनोपंत डबीर^१ व रघुनाथ बळाळ सबैनीस, ऐसे देऊन दादाजीपंतास व राजे यांसि पुण्यास रवाना केले. ते पुण्यास आले.

। येतांच बौरा मावळे काबीज केलीं. मावळे देशमुख बांधून, दैस्त करून, पुढ होते त्यांस मारिले. त्याजवर कालवशात् दादाजी कोँड-

१५. याचे पुण्डं सा० व म० प्रतीत असें आहे:—“दानधर्म दुसरे दिवशीं बद्धत केला. दुसरी खी तुकाई आऊ तिचे पोटीं पुत्र व्यंको-जीराजे झाले. असे निघे पुत्र झाले. त्यामध्ये संभाजीराजे वडील. यांसि विजापुराह्नन वेगळी दौलत झाली होती. यांसि बडी साहेबीण, बाईल सुलतान महमद पादशाह याची खी, विजापुरीं होती तिणे विश्वासघात करून विषाची लुगदी दिली तेव्हां ते मेले.” लुगदी=लगदा, मळून केलेली गोळी. १६. बैंगरु=बँगळूर. कोल्हार, होसकोटा, बाळापूर, सेरा व बंगळूर हे पांच प्रांत शाहाजीस कर्नाटकात जहागीर होते. १७. नारो त्रिमळ हनमंते. १८. दौलत=जागीर, सरंजाम; राज्य. १९. “बाळ-कृष्णपंत व नारोपंत.” असें मूळांत आहे. “चुलते व भाऊ मुजुमदार” म० प्रत. २०. “अमात्यःस्यान् मुजुमदारः” राजव्यवहार कोश. २१. “युक्त्यभिज्ञो दबीरःस्यात्” रा० व्य० को०. २२ “सब-नीसस्तथा सेनालेखकःपटिकीर्तिः” रा० व्य० को०. २३. हीं बारा मावळे कोणतीं? नाणे, हिंडस, पवन, अंदर, गुंजाण, हिंजण, कर्यात हीं सात प्रसिद्ध आहेत. मुठेखोरे, मुसेखोरे वगैरे खोरीं धरून १२ होतील. २४. दस्त करणे=धरणे.

देव मृत्यु पैरूले. पुढे शिवाजी राजे आपणच कारभार करीत चालले. मग सुर्ये महाल येथे कोणे एके जागां संभाजी मोहिता म्हणोन सावत्र आईचा भाऊ, मामा होता. तो मैंहाराजांनी मैंहाला-वरि ठेविला होता; त्याचे भेटीस शिमग्याचे सणास पोस्त मागावयास म्हणून गेले. मामास कैद करून ठेविले^{१८}. त्याचे तीनशें घोडे पागेचे होते व द्रव्यही बहूत होते. वस्तभाव, कापड हस्तगत करून सुर्ये देश साधिले^{१९}. तुकोजी चोर मराठा म्हणोन लष्करचा सरणोबैंत केला. शामराव निकंठ पेशवे व बाळकर्णपंत मजुमदार व नारोपंत व सोनाजीपंत व रघुनाथ बळाळ सबनीस असे कारभारी करून, बहूत सावधपणे चौकशीने वर्तणूक करीत चालले.

पुढे जुन्नर शहर मैरिले. घोडे दोनशें पाडैव केले. तीन लक्ष होनांची मत्ता, खेरीज कापडजिन्नस, जडजवाहीर, हस्तगत करून पुण्यास आले. मग अमदानगर शहर मारले. मोंगलांशीं मोठे युद्ध केले. सातशें घोडे पाडाव केले. हत्तीही पाडाव केले. द्रव्य बहूत सांपडले. तेसमर्यां पागा बाराशें व शिलेदार दोन हजार जाहाले.

२५. दादोजी कोंडेव हा तालुके द्विस्तर येथील मलठण गांवचा कुळकर्णी. याने मावळ, जुन्नर वैरे प्रदेश चांगल्या दशेस आणिले. मालिकंबरी धान्याची पद्धति सुरु करून जहागिरीचे उत्पन्न वाढविले. वक्षिंसे देऊन क्रूर पश्च मारविले व मावळे लोकांस नौकरीत ठेवून त्यांस सुधारण्याचा क्रम घातला. शिवाजीच्या पुंडाईबद्दल दादोजीस पाहिल्याने वाईट वाढून त्याने “हें ढंग सोहून याल, तरच तुमच्या बापाचे व तुमचे हित आहे,” असे शिवाजीस सांगून पाहिले; पण ते सर्व व्यर्थ गेले. शेवटीं मृत्युसमयां “गोत्राहाणांचे प्रतिपालन करण्याचा जो उद्योग तुम्हीं आरंभिला आहे तो तसाच चालवून धर्मसंस्थापना करा. ह्यांत देव तुम्हांस यश देईल,” असा उपदेश त्याने शिवाजीस केला. २६. म्हणजे शाहाजीने. २७. ‘मोकाशियावर’ सा० व म० प्रती. २८. हा मामा शिवाजीचे पदरीं राहीना, तेव्हां त्यास व त्याच्या पदरचे लोकांस लवकरच शाहाजीकडे कर्नाटकांत पाठविले. २९. “सुर्ये देखील कोट साधिला” म० प्रत. ३०. “सर्नौचितस्तु सेनानी” राज व्य०कोश. सर्नौबत=सेनापति. ३१. जुन्नर व अहमदनगर हीं टाणीं मोंगलांचीं होतीं. जुन्नर स० इ० १६५७ मध्ये मारिले. ३२. पाडाव केले=जिवंत धरले.

अशी तीन हजार स्वरांची बेरीज झाली. तेव्हां माणकोजी दाही^{३३}-
तोडे सरनोबत लष्करचे केले. मग किले कोंडैणा इदलशाही होता,
तो भेदै^{३४} करून घेतला. ठाणे आपले ठेविले. सर्वेच पुरंदरगड
इदलशाही येथें निळकंठराव म्हणोन आहूण गडास खावंद होते, ते
मेले. त्यांचे पुत्र दौधे, ते एकांत एक भांडू लागले. त्यांची सम-
जावीस करावयास म्हणोन राजे पुरंदरास गेले. आणि ते दोघे
भाऊ कैद करून तोही गड आपणच घेतला. आपले ठाणे बसविले.

त्याजवरि कोंकणांत कल्याणैँ भिवंडी मारिली. आणि
मौर्हुली किला अदलशाही घेतला. मावळे लोक यांची संचेणी करीत
चालले. मुरब्बांद म्हणोन डोंगर होता त्यास वैसविले. त्याचें नांव
राजगड म्हणोन ठेविले. त्या गडाच्या चार माच्या वसविल्या.
कोंकणांत चंद्रराव मोरे म्हणून राज्य करीत होते. व शृंगारपुरीं
सुर्वे राज्य करीत होते. त्यांचे प्रधान शिरके होते. असे जबरदस्त
गड, कोठ^{३५}, दहावारा हजार लष्कर, हैशम समेत राज्य करीत असत.
त्यांजकडे रघुनाथ बळाळ सबनीस बोलावून पाठविले. विचार
करितां, “चंद्रराव मोरे यास मारल्या विरहित राज्य साधत नाहीं.

३३. “दुतोडे” असें घांट डफ लिहितात. ३४. याचें नांव शिवाजीने ‘सिंहगड’
असें ठेविले. पुण्याचे नैर्कर्त्येस ६ कोशांवर. ३५. “जोरावारीने घेतला.”
म० प्रत. ३६. पुरंदरचे मालक तिघे भाऊ होते असे ग्रंथांतरीं सांपडते.
३७. कल्याण आवाजी सोनदेव यांनी मारिले. मुलाना म्हणून तेथील अधि-
कारी यास कैद करून विजापुरास परत पाठविले. मुलानाची सून आवाजी-
पंतांनी महाराजांकरितां अटकावून ठेविली होती, तिला पाहून “या माउ-
लीच्या पोटीं आम्ही जन्मलो असतो तर आम्हीही बद्दल सुंदर झालो असतो,”
असे म्हणून महाराजांनी तिजला वस्त्रालंकार देऊन विजापुरास पोंचविले.
३८. तालुका शाहापूर जिल्हा ठाणे. ३९. संचणी=जमाव. ४०. “म्होर-
बध” घांट डफ. ४१. वसविले=बांधिले; तटबंदी केली. ४२. “उपत्यका तु
माची स्यात्” रा० व्य० कोश. डोंगराच्या पायथ्याशीं किंवा पायथा आणि
शिवर यांच्या दरव्यान असणारी सपाटी. ४३. शृंगारपूर कोंकणांत संगमे-
श्वर तालुक्यांत. येथील अधिपति इलवी होते व सुरवे त्यांचे कारभारी होते
असे ग्रांट डफ म्हणतो. ४४. “प्राकारः कोठइत्युक्तो गिरिदुर्गं गडः सृतः”
रा० व्य० कोश. ४५. हाशम, हशम=पायदळ, पायींचे लोक.

त्यास तुम्हांचून हें कर्म कोणास न होय. तुम्हीं त्यांजकडे हेंजीस जाणें.” ऐसे सांगितले. बराबर निवडक धारकरी शें सवाशें माणूस निवडून दिले. ते स्वार होऊन जाईली नजीक जाऊन पुढे चंद्ररायास सांगून पाठविले की, “आपण राजियाकडून आलों आहों. कित्येक बोलणे चालणे तहरह कर्तव्य आहे.” असे सांगून पाठविले. उपरि त्यांनीं त्यांस आपणाजवळ बोलावून भेट घेतली. कित्येक बास्याकारी बोलणे जहाले. बिराड दिले तेथें जाऊन राहिले. दुसरे दिवशीं मागती गेले. एकांतीं भेट घेतली. बोलणे जहाले. प्रसंग पाहून चंद्रराव व सूर्याजीराव दोघां भावांस कटारीचे वार चालविले. जमातीशीं निघून चालिले. पाठीवर लाग जहाला त्यास मारून निघोन चालिले. खांसाच पडलियावरि लोक काय चालून येतात? असे कर्म करून, परतोन राजियाकडे भेटीस आले. तेच खांसा राजा चालोन जाऊन जावली सर केली. मावळे लोकांस कौलं देऊन संचणी केली. प्रतापगड म्हणवून नवाच वैसाविला. हणमंतराव म्हणवून चंद्ररायाचा भाऊ चतुर्बेट म्हणून जागा जावलीचा होता, तेथें बैक्क धरून राहिला. त्यास मारल्याविना जावलीचे शैल्य तुटत नाहीं. असे जाणून संभाजी कावजी म्हणून महालदार राजियाचा होता त्यास हणमंतराव याजकडे राज्यकारणास पाठवून, सोइरिकीचे नाते लावून, एकांतीं बोलीचालीस जाऊन, संभाजी कावजी याने हणमंतरायासि कटारीचे वार चालवून जिवे-

४६. “दूतो हेजीबनामकः” रा० व्य० कोश. हेजिबी=दौत्य, वाकिली.
 ४७. धारकरी=तरवारबहादर, वीर. ४८. चंद्रराव मोरे यांजकडे कृष्णाव वारणा या नदींमधील घाटमाथ्याचा मुद्दख होता. प्रांट डफ. जावली महाबलेश्वराच्या डोंगराखालीं प्रतापगडाजवळ कोयनेच्या कांठीं आहे.
 ४९. तेच=त्या क्षणींच, ताबडतोब. ५०. कौल=वसाहत करावी अशाबद्दल सरकारी लेख. ५१. प्रतापगड मोरो त्रिमल पिंगळे यांनीं बांधिला. हें काम नीट केल्याबद्दल व दुसऱ्याही कांहीं प्रसंगीं मोरेपंत उपयोगीं पडला होता म्हणून त्यास पेशवाईचे पद दिले. ५२. चतुर्बेट—हें गांव जावळी-जवळच कोयना कांठीं आहे. ५३. बळ धरून=मजबुदीने. ५४. शैल्य=शल्य, कांटा. ५५. महालदार=भालदार.

मारिलें. जावली काबीज केली. सिवतर सोरियांत बाबजी ^{रॅक्ट} म्हणून पुँडू होता. तोही कैद करून त्याचे डोळे काढिले.

पुढे सुर्वे राज्य करीत होते त्यांजवर चालून गेले. श्रृंगारपूर घेतले. सुर्वे पळोन देशांतरास गेले. त्यांचे कारभारी शिर्के होते त्यांशी भेद करून राज्य हस्तगत केले. त्यांसि महालमुलूख देऊन त्यांची कन्या राजियांने आपले पुर्वास केली. या प्रकारे जावलीचे राज्य व श्रृंगारपूरचे राज्य ऐशीं दोन राज्ये काबीज केलीं. तेव्हां मोरो त्रिवक पिंगळे ब्राह्मण यांनी बहुत मेहनत केली त्याजवरून शामराव निळकंठ यांची पेशवाई दूरं करून मोरोपंतास पेशवाई दिली, व निळो सोनदेव यांणी ही मेहनत केली म्हणोन सुरानिशी सांगितली. गंगाजी मंगाजी म्हणोन होते त्यांस वीकनिशी सांगितली. प्रभाकरभट म्हणून थोर ब्राह्मण उपाध्ये होते त्यांचे पुत्र बाळभट व गोविंदभट हे उपाध्येपण चालवीत होते. लळकरचा सरनोबत नेताजी पाळकर केला. नेताजी सरनोबती करीत असतां सात हजार पागा व तीन हजार शिलेदार अशी दहा हजार फौज जहाली. मावळे लोकांची संचणी दहा हजार पावेतों झाली. यांसि सरनोबत येसाजी कंक म्हणून केला. ऐसे राज्य चौकशी बंदोबस्त करून राहिले. राजियाची खी निंबाळकर यांची कन्या सईबाई केली होती ती प्रसूत जाहली. पुत्र

५६. ‘बाबाजी कोंडणे’ म० प्रत. ५७. पुँड = अधिकाव्यास न जुमानतां स्वतंत्रपणे राहणारा; बंडखोर. ५८. हे लम्प पुढे झाले असावें. ५९. दूर करण्याचे कारण शामराजपंताचा सिद्धीचे लढाईत पराजय झाला होता. ६०. “बाळकृष्णपंताची मुजुमदारी काढून निळोपंतास सांगितली. आबाजीपंत याणीही केली त्यासि सुरानिशी सांगितली” म० प्रत. “सुर्नीसः सचिवस्तथा” रा० व्य० कोश. ६१. “वांकानवीसोवृत्तांतलेखकः परिकीर्तिः” रा० व्य० कोश. वाकनवीस = खासगीकर्ताल हिंशेव व पत्रव्यवहार ठेवणारा कामगार. ६२. लळकरचा = घोडदळाचा, घोडेस्वारांची. ६३. “जैतोजी पालकर” म० प्रत. दाहातोंडे मेल्यावर पालकर यास हें पद दिले. ६४. “शिलेदारः स्वतुरगी” रा० व्य० कोश. आपला घोडा घेऊन नौकरी करणारा राऊत तो शिलेदार.

जहाला. त्याचें नांव संभाजी राजा म्हणून ठेविले. बहूत उत्साह केला. धर्म बहूत केला. राजगडीं राहिले.

मग पुढे या खबरी दिल्लीस पातशाहास कलाल्या. विजापूर [येथें] अॅली इदलशाहा पादशाही करूं लागले व बडी साहेबीण सुलतान महमंद याची बायको ही कारभार कुँल करीत असतां त्यांस हें वर्तमान कळून बहूत कष्टी जहालीं. पातशाही किले घेतले. देशाही काबीज केला. एक दोन राज्ये बुडविलीं. हा पुंड जहाला. त्यास मासून गर्दीस मेळविण्याचें कसें करावें, म्हणून विचार करून, राजश्री शाहाजी राजे वेंगरुक्काकडे होते, त्यांस पत्रे लिहिलीं. महालदार रवाना केले कीं, “तुम्ही पादशाही चाकर, आणि शिवाजी लेंक पुण्याकडे पाठवून यांणीं पादशाहाशीं बदलून हराम-सोरी केली. चार किले पादशाही घेतले. देश, मुलूख काबीज केला व मारिला. एक दोन राज्ये बुडविलीं व एक दोन राजे पादशाहीं रुजुवात होते ते मारिले. आतां लेंकास कैदवार ठेवणे. नाहीं तरी पादशाही हीवाला घेतील.” असें लिहून पाठविले. मग महाराजांनी उत्तर दिले कीं, “शिवाजी आपला पुत्र, परंतु आपणाजवळून पळोन गेला. तो आपल्या हुक्मांत नाहीं. आपण तो पादशाहाशीं रुजुवात एकनिष्ठेने आहें. शिवाजी आपला पुत्र याजवरि हळा करावी, मन मानेल तें करावें, आपण दरम्यान येत नाहीं.” असें उत्तर पाठविले.

६५. अली हा सुलतान महमंद अदलशाहा याचा मुलगा. याचें वय १८ वर्षांचें होतें. खुद महमंदशाहाही स्वभावानें ऐषआरामी होता व त्याचा काल विजापुरांत मोठमोठाल्यो इमारती बांधून तें शहर सुशोभित आणि सुखावह करण्यांत जात असे. यामुळे शिवाजीच्या धामधुमीकडे त्याचें अगदीं दुर्लक्ष्य झाले. ६६. कुल=सर्व. ६७. पातशाहीं रुजुवात=पातशाहाच्या आज्ञेत; राजनिष्ठ. ६८. कैदवार=आज्ञेत, हुक्मांत, योग्य रितीने. ६९. हवाला=ताबा, ताबेत दिलेला मुलूख. ७०. ह्या उत्तरानें पातशाहाची खाची होईना. शेवटीं बाजी घोरपडे यांजकळून विश्वासघातानें शाहाजींस घरवून भितीत त्यास कोंडून ठेविले. पुढे शिवाजींने शाहाजहानामार्फत आपल्या बापाची सुटका करविली.

त्याजवरून बडी साहेबीण हिणे कुल वजीर उमराव अदल-शाही बोलावून आणून शिवाजी राजियावरि रवाना करावे म्हणोन पुसतां कोणीं कबूल केले नाहीं. अफजलखान वजीर यांणीं कबूल केले कीं, “शिवाजी काय ! चढे घोडिंयानिशीं जिवंत कैद करून घेऊन येतों.” असें बोलिलियावरि पादशाहाजादी खुशाल होऊन वस्ते, अलंकार, हत्ती, घोडे, दौलत इंजाफा देऊन नांवांजीक बरोबर उमराव जमाव बारा हजार स्वार खेरीज पायदळ रवाना केले.

तेव्हां अवधी कौज एकत्र होऊन औरस औरस लप्कर उतरले. आणि पुढे तुकजापुरास आले. तेथें येऊन मुक्काम केला. श्रीभवानी कुलदेवता महाराजांची, तीस फोडून, जातियांत घालून, भरडून पाठ केले. भवानीस फोडतांच आकाशवाणी जहाली कीं, “अरे अफलखाना, नीचा, आजपासून एकविसावे दिवशीं तुझें शीर कापून, तुझें लप्कर अवधे संहार करून नवकोटी चामुंडांस संतृप्त करितें.” अशी अश्रीणी जहाली. पुढे लप्कर कूच करून श्रीपंढरीस आले. भीमातीरीं उतरले. देवास उपद्रव देऊन वांईस आले. तेथें येऊन विचार केला कीं, “राजियाकडे हेजिबीस पाठवून, सळा करून, पातेजून जिवंत हातीं धरावा.” अशी मनांत योजना करून कृष्णाजी भास्कर हेजीब यास बोलावून आणून सांगितले कीं, “तुमचे वाँप महाराज त्यांचा आमचा भाईचारांत पुरातन क्षेत्र चालला आहे. त्याजमुळे तुम्ही कांहीं आपणांस इतर नाहीं. तुम्ही येऊन आपल्यास भेटणे. आपण पादशाह जवळून तुम्हांस तक्क कोंकणचे राज्य व जहागिरी देववितों. गडकोट घेतले ते करार करवितों. वरकडही नावांजितों. जितके तुमचे मनांत असेल तेणे-प्रमाणे सरंजाम देववितों. पादशाहाशीं भेट घेणे तरि घ्या, नाहीं तरि मुळाजमत माफ करवितों. ऐशा कित्येक गोष्टी सांगोन सल्यांत

-
७१. चढे घोडियानिशीं = एकदांही घोड्यावरून न उतरतां, सपाठ्यासरसा.
 ७२. इजाफा = अधिक, जास्ती. ७३. अश्रीणी = अशरीरिणी वाणी. ७४. पतेजणे = विश्वासविणे. ७५. “पंतोजीपंत” म० प्र० व ग्रांट डफ.
 ७६. शिवाजीचा बाप शाहाजी. ७७. मुलाजमत = भेट.

(१४)

कृष्णाजी अनंत विरचित

राजासि भेटीस आणावें. अगर आपण येऊ." असे कृष्णाजीपंतापाशी सांगितले. आणि त्यास पुढे रवाना करावें. [असे केले.]

तो या खबरी राजियासि पावल्या कीं, "विजापुराहून अफजलखान बारा हजार स्वारांनिशीं नामज्जाद जहाला. हे कळून राजाने आपली कुलू फौज लष्कर मुस्तेदू करावें, आणि जावलीस युद्ध करावें, आपण प्रतापगडास जावें, हा विचार केला. तेव्हां सर्वांनी निवारिले कीं, जुंज देऊ नये, सळा करावा. त्यास राजे बोलिले जे, "संभाजी राजियास जसें मारिले तसें आपणास मारिताल. मारितां मारितां जें होईल तें करूं. सळा करणे नाही." हा विचार केला. तो रात्रीं श्रीभवानी तुळजापूरची [इर्णे] मूर्तीमंत दर्शन दिले आणि बोलिली कीं, "आपण प्रसन्न जहालो. सर्वस्वे साथ तुला आहे. तुझे हातें अफजलखान मारवितो. तुजला यश देतो. तू काहीं चिंता करूं नको." म्हणून धीर भरंवसा देऊन अभय दिले. राजे जागे होऊन जिजाबाई आऊस बोलावून आणून स्वप्राचें वर्तमान सांगितले. व गोमाजी नाईक पानसंबल जामदार व कृष्णाजी नाईक व सुभानजी नाईक असे मातवर लोक व सरदार व सरकारकून मोरोपंत व निकोपंत व अण्णाजी-पंत व सोनाजीपंत व गंगाजी मंगाजी व नेताजी पालकर सर-नोबत व रघुनाथ बळाळ सवनीस व पुरोहित असे बोलावून सर्वांस

७८. "पेतोजीपंतास" असा महाडप्रतीचा पाठ सर्वत्र आहे. सातारा व प्रतापगड प्रतीचा पाठ 'कृष्णाजीपंत' असा सर्व ठिकाणी आहे. कृष्णाजी भास्कर हा शिवाजीचा वकील होता असे ८०. डफ म्हणतात. ७९. नामज्जाद = नियुक्त, नेमिलेला, अधिकृत. ८०. मुस्तेद = तप्पार. ८१. संभाजी हा शिवाजीचा वडील बंधु. ह्याजवर शाहाजीचे प्रेम विशेष असे. शाहाजीला विजापुरीं शिवाजीच्या बंडाबद्दल कोऱ्हन ठेविले होते, तेथून त्याची सुटका शाल्यानंतर कर्नाटकात बडे झालीं होतीं तेथील बंदोबस्तास त्यास घाठविले. तेथें कनकगिरी किल्ल्याच्या वेढ्यातं संभाजी पडला. संभाजीस अफजलखान किंवा त्याचा कोणी संबंधी याने विश्वासघात करून मारिले असा मराठी बखरींचा झोंक असतो. मार्गे पृष्ठ ७ टीप १५ पद्धा. ८२. गो-माजी नाईक हा जाधवरावाच्या पदरचा एक फार. जुनाट माणूस जिजावाईच्या उपयोगीं फार पडला होता.

स्वप्न सांगितले. “श्री प्रसन्न जहाली, आतां अफजलखान मास्तुन गद्दीसि
मेळवितों.” [असें म्हणाले.] हें सर्वांचे मते कठीण कर्म, सिद्धीस
गेले म्हणजे वरें, नाहीं तरि कसें होईल ! म्हणोन विचार पडला. मग
राजे बोलिले कीं, “ सळ्डा केलियानें प्राणनाश होईल. युद्ध केलि-
यानें जय जाहलियास उत्तम, प्राण गेलियानें कीर्ति आहे. ये-
विषयीं श्लोकः—

जितेन [जयेन !] लभते लक्ष्मीं मृत्युनापि सुरांगनाः ।

क्षण-विघ्वंसिनी काया का चिता मरणे रणे ? ॥ १ ॥

असा नीतीमध्ये विचार सांगितला आहे. त्याजकरितां युद्ध करावें हें
खरें. आतां एकच तजवीज करावी. संभाजी राजे पुत्र व मातोश्री
आहेत हीं राजगडीं ठेवावीं. जर अफजलखान मास्तुन जय जहाला
तरि माझा मीच आहें. एखादे समयी युद्धीं प्राणनाश जहाला, तरि
संभाजी राजे आहेत, त्यांस राज्य देऊन त्यांचे आज्ञेंत तुम्हीं
राहणें.” अशी निर्वाणक कस्तुन, सर्वांस सांगून, मातुश्रीच्या पायां-
वरि डोई ठेवून, निरोप घेतला. मातुश्रींनीं आशीर्वाद दिला कीं,
“ शिवबा ! विजयी होशील.”

असा आशीर्वाद घेऊन मग राजे निघोन प्रतापगडास गेले.
नेताजी पालकर सरनोबत यास लष्कर घेऊन वर घाटावरि येणे
म्हणोन सांगितले. आणि “ अफजलखानास जावलीस बोलावितों,
सळ्डा कस्तुन भेटतों, विश्वास लावून जवळ आणितों, ते समयीं तुम्हीं
घाटमाथां येऊन मार्ग धरणे,” असें सांगितले. त्याजवरोबर रवु-
नाथ बळाळ सवनीस दिले. व मोरोपंत पेशवे व शामराव निळ-
कंठ व त्रिंबक भास्कर यांसही समागमे घेऊन तेही कोंकणांतून
यावे असें केले.

इतक्यांत कृष्णाजीपंत हेजीब खानाकडील आले. त्यांस
प्रतापगडावर घेतले. राजियाची भेट जहाली. कित्येक खानांनीं गोष्टी

८३. यावस्तु शिवाजी राजगडीं होता असें होतें; पण हें सर्व प्रताप-
गडींच घडले, मातुश्रीस व संभाजीसही प्रतापगडींच ठेविले होतें, असें
ग्रंथांतरीं आढळतें.

सांगितल्या होत्या त्या विदित केल्या. लौकिक बोलणे जहाले. राजे बोलिले कीं, “ जसे महाराईं तसे खान आपणास वर्डाल आहेत. त्यांची भेट अलबत्ता घेऊ.” असे बोलून कृष्णाजीपंत यांस विराड एक घर दिले. तेथें जावयास निरोप दिला. दुसरे दिवशी राजे सदरेत बैसले. सरकारकून सर्व सरदार असे सर्वही बोलावून आणिले. व पंताजी गोपिनाथ म्हणवून राजियाजवळ विश्वासू मातवर होते, त्यांस बोलावून आणून एकांती महालांत खलबत बैसले. राजे पंताजीपंतास बोलिले जे, “ खानाचे हेजीर्बै^५ कृष्णाजीपंत हेजिबीस आले आहेत, त्यांस निरोप देऊ रवाना करितो. व तुम्हांसही अफजलखान याजकडे रवाना करितो. तेथें जाऊन, खानाची भेट घेऊ बोलीचाली करणे. खानास क्रियां शपथ मागणे. तुम्हीं ते शपथ मागतील तरि देणे. अनमान न करणे. हरप्रकारे जावलीस घेऊ येणे. याखेरीज सैन्यामध्ये युक्तिप्रयुक्तीने ज्या रितीने शोध मनास आणावयाचा त्या रितीने आणा. खानाचे चित्त आमच्या बरियावरि किंवा वाइटावरि आहे असा शोध करणे.” इतके सांगून, राजे सभेस आले. कृष्णाजीपंतास बोलावून आणिले. राजे म्हणॉ लागले कीं, “ खानाची क्रिया पाहिजे. याजकरितां आमचे पंताजी गोपिनाथ यांस तुम्हीं आपणांसमागमें खानाच्या भेटीस नेणे. यांजवळ हस्तपंजराची आण देववणे. खानास जावलीस घेऊ येणे. काकाची भेट घेऊ येऊ. आमच्या मनांत कांहीं कपट नाहीं.” असे सांगितले. त्यांस ही गोष्ट मानली. मग कृष्णाजीपंतास वर्खे

^५. महाराज=शाहाजी राजे. ^{५५.} ‘इत्ताजी’ असे ग्रंथांतरीं आढळते. ‘प’ व ‘द’ हीं अक्षरे मोडीत जवळ जवळ सारखीं अहेत यावस्तुन खेरे नांव कोणते ते समजप्यास मार्ग नाहीं. हिवरे गांवची सनद मिळाल्यास ह्याचा बहुधा निकाल होईल. तरी ‘इत्ताजी’ असे नांव असण्याचा संभव अधिक दिसतो; कारण ‘पंताजी’ असे नांव मराठे ब्राह्मणांत असल्याचे फारसे सुकिंचित नाहीं. ^{६६.} हेजीब=वकील, दूत. ^{७७} क्रिया=शपथ, आणभाक. ^{८८.} हस्तपंजर=हाताचा पंजा.

देऊन खाना केले. तसेच पंताजीपंतास वर्षें देऊन अफजल-खानाकडे रवानी केले.

त्यांनी जाऊन खानाची भेट घेतली. खानांनी सन्मान केला. कृष्णाजी भास्कर यांनी अर्ज केला की, “ शिवाजीने हेजिबीस पंताजीपंतास पाठविले आहेत. एकांतीं बैसून बोलावें.” असें सांगितल्यावरि खान एकांतीं बैसून, कृष्णाजीपंत व पंताजी-पंत यांस बोलावून आणून वर्तमान पुसिले. कृष्णाजीपंत बोलिले की, “ राजे तुम्हावेगळे नाहींत. जसे महाराज शाहाजीराजे तसे तुम्ही, म्हणून शपथ दिली. राजे निर्भय होऊन जावलीस येतील. खानानेही शंका न धारितां जावलीस यावें. त्यांची तुमची मुलाजमत होईल. तुम्ही सांगाल तें ऐकतील.” हा भावार्थ खानास कळल्या-वरि मनांत नंषाई धरून शपथ दिली. खान बोलिले की, “ राजा हरामजादा काफर, जावली कुंचील जागा, येथें भेटीस यावें म्हणोन बोलावितो. यास्तव तूं बाह्यण मध्यस्थ होऊन शपथ देशील तरि शिवाजी राजियाचे भेटीस येईन. मुलाजमत घेऊं.” त्यास पंताजी-पंतीं किया दिली जे, “ राजे तुमच्या वाइटावरि नाहींत. संदेह न धरणें. भेटीस यावयाचें करणें.” ऐसें खानास सांगून सैन्यांत लांच-लुचपत देऊन, मुत्सद्धी वजीर यांजवळ शोध करून विचारले. त्यांनी सांगितले की, “ शिवाजी हरामजादा आहे. याशीं युद्ध करितां सांपडणार नाहीं. याजकरितां राजकारण लावून भेटी

८९. ही हकीकत ग्रांट डफ यांनी दिलेल्या हकीकतीहून फारच भिन्न आहे. ते म्हणतात पंताजीपंत हा खानाच्या पदरचा होता व त्याजबरोबर शिवाजीने आपला कारळून कृष्णाजी भास्कर यास दिले. म० प्रतीतही येथे कृष्णाजीपंताचें नांव नाहीं. पंताजीपंत खानाकडून आला असें तेथेही लिहिले आहे, व पंताजीपंतास विज्हाडास जागा दिल्यानंतर “ रात्रीं एकांतीं पंताजीपंतास बोलावून आणिला. राजे यांनीं व त्यांनीं दोघांनींच बसून आणे शपथ त्यांसि घालून वर्तमान पुसिले. ‘ यथार्थ करीणा सांगणे. खानाचे मनांत काय अहि तें सांगणे. आम्ही तुम्हां वेगळे नाहीं-तुम्ही शाहाणे आहां. राज्याचें रक्षण तुम्हीं करणे. सर्व राज्यकारभार देतो ” इत्यादि, असा महाड प्रतीचा पाठ आहे. पुढे पृष्ठ २१ टीप २७ पाहा. ९०. नष्टाई=कपट. ९१. कुबल, कुब्बल=बळकट, कठीण.

व्यावी. [आणि] भेटीचे समयीं धरावा, ऐसी सानांनीं तजवीज केली [आहे.]” म्हणून कल्लियावरि दुसरे दिवशीं पंताजीपंत सानाकडे घेऊन, राजियाकडे जातों म्हणून हुकूम मागितला. सानांने बहुमान करून राजाकडे पाठविले.

पंताजीपंत प्रतागडास आले. राजाची भेट जहाली. ते समयीं पंताजीपंतास घरीं जावयास निरोप दिला. रात्रीं एकले पंताजीपंत भेटीस बोलाविले. राजे व पंत दोघे वैसून आण शपथ घालून, एकांतीं वर्तमान पुसिलें कीं, “ यथार्थ करीणीं सांगणे. सानाच्या मनांत कसें काय आहे हें सांगणे. आम्ही तुम्ही वेगळे नाहीं. आपलें राज्य संरक्षिलें म्हणजे सर्व कारभार तुम्हांस देतों. द्रव्यादी बहूत देतों. आम्हांस वर्तमान यथार्थ सांगणे.” ऐसें घरोविर्यांत घेऊन राजांनी पुसिलें. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, “ सानाच्या मनांत दुष्ट बुद्धि आहे. सल्ला करून, तुम्हांस भेटीस आणून, दगा करून, कैद करून, विजापुरास धरून न्यावें ऐसें आहे. जर तुम्हांस हिंमत असली तरि सानास नानाप्रकारे भेद करून जावलीस घेऊन घेतों. तुम्हीं हिंमत धरून एकांतीं एकांगी करून मारणे आणि लप्पकर सर्व लुटणे. राज्य सर्व आपलें करणे.” ऐसा विचार सांगितला. [तो] राजाच्या मनांत आला. तेव्हां पंताजीपंतास पांच हजार होन बक्षीस दिले. आणि सानास सांगणे जे, “ राजा बहूत भितो. वांईस^{१२} भेटीस यावयास धीर पुरत नाहीं. सान वडील आहेत, मेहरबानी करून जावलीस घेऊन भेट देतात तरि आपण भेटीस घेतों. आपण यास हातीं धरून, धीर भरंवसा दैऊन, पादशाहाचे मुलाजमतीस घेऊन जाऊन ऊर्जित करतील तरि थोरपण आहे. ऐसे कित्येक मजकूर सांगून घेऊन घेणे.” म्हणोन विचार सांगोन पंताजीपंत वांस रवानीं केले.

-
१२. करीणा=हकिकत, मजकूर, वर्तमान. १३. मागें पृष्ठ १७ टीप ८९ पाहा. पण पंताजीपंत शिवाजीच्या पदरीच्चा जर होता तर त्याची इतकी विनवणी व मनोधारणी कां? १४. एकांगीकस्तु =एकट्यांने हिंमत करून. १५. वांई हें सुभ्यांचे ठाणे होतें. अफजलस्वान तेथें एकदां सुमेदार होता. १६. ऊर्जित करणे=नांवारूपासु आणणे, उत्तम दशेप्रत नेणे. १७. मागें पृष्ठ १७ टीप ८९ पाहा.

ते जाऊन वांईस खानास भेटले. करीणा जाहीर केला. “राजा कंचदिल आहे. येथें भेटीस येतां शंका धरितो. तुम्हींच तेथें जावलीस चलणे. तेथें भेटीस येतील. दिलोंसा करून वरावर घेऊन जाणे.” असें सांगितलें. त्यावरून खान बहूत खुशाल होऊन, कूच करून, जावलीस रडतोडीचा घाट उतरून आला. तो प्रताप-गडाखालीं डेरे देऊन राहिले. आसपास चौगँदीं बारा हजार लष्कर व बंदुखी, आरैवियाच्या गाड्या, हत्ती, सुतारैनाल्याच्या गाड्या, जागां जागां पाणी पाढून उतरले. पंताजीपंतास गडावरि राजियाकडे पाठविलें कीं, “भेटीस येणे.”

त्याजवरून ते राजियासि जाऊन भेटले. लौकिक बोलणें जें बोलावयाचें तें बोलिले. एकांतीं मागती सर्व वर्तमान सांगितलें कीं, “आपण बोलल्याप्रमाणे खानास घेऊन आलों. आतां तुमची त्यांची भेटी एकांतीं खासे खासे यांची करवितों. तुम्ही हरीफी करून कार्यभाग करणे तो करावा.” म्हणोन सांगितलें. भेटीस एक दिवस आड करून दुसरे दिवशीं भेटावें असें केलें. “राजे गडावरून उतरावे, खानांनीं गोटांतून पुढे यावें, उभयतांनीं दरम्यान डेरे देऊन खासे खासे भेटावें,” ऐसा निर्वांद करून राजाचा निरोप घेऊन खानाजवळ गडाखालीं माचीस उतरून गेले. खानास वर्तमान सांगितलें. खानानेही मान्य केलें.

मग दुसरे दिवशीं गडाखालीं राजियांनीं सदर केली. डेरे बिछाने व असमानगिरी, तिवाशींची व मोतियांच्या झालरी लाविल्या. चित्रविचित्र बैंडे व लोडे, गादा, पडगादा टाकिल्या. सदर

१८. कचदिल=भितन्या मनाचा. १९. दिलासा करून=आश्वासन देऊन. १. चौगँदीं=चौगर्दी=चोंहांकडे, सर्व बाजूंस. २. बंदुखी=बंदूक बाळगणारे. ३. आरावा=तोफखाना. ४. सुतार-नाला=उंटावरील अशियंचे. ५. हरीफी=शौर्य, धाडस. ६. “भेटीस एक दिवस आड करून तिसरे दिवशीं भेट घ्यावी असा करार केला. प्रतापगडावरून राजे बांनीं उतरावे.” म० प्रत. ७. “नेम” सा० प्रत ‘निश्चय’ म० प्रत सदर=कचेरी, सभास्थान. ९. आस्मानगिरी=छत. १०. तिवाशीं: तक्या. ११. बाढे=चिकाचे पडदे, कनाथी.

सिद्ध केली. घाटमाथां लष्कर [सुद्धां] नेताजी पालकर आण-विले होते, त्यांसि इशारत सांगोन पाठविली कीं, “ उद्यां खानाचे भेटीस जातों, फक्ते करितों, आणि गडावरि घेतों. तेव्हां एकच आवाज गडावरि करितों. तेव्हां तुम्हीं घाटाखालीं उतरोन लष्करांत खानाच्या चालोन येऊन मारामारी करणे. ” तैसेच कोंकणांतून राजश्री मोरोपंत पेशवे आणविले, त्यासही गडावरील आवाजीची इशारत सांगितली. आपण निवडक लोक गडावरून उतरोन जागां जागां झाडींत ठेविले. आणि सांसा राजियांनी जँरीची कुडती घातली. डोईस मंदील बांधिला त्यांत तोडा बांधिला. पायांत चोळणा घालून कास कसली. व हातांत एक चिंचवा व वाघन^{१५} चढविले. आणि वरावर जिंऊ महाला म्हणून मरदाना होता त्याजवळ एक पट्टा व एक फिरंगी व ढाल, तैसाच संभाजी कावजी महालदारा-जवळ पट्टा व फिरंग व ढाल ऐसे दोघे माणसें मर्दानी आपणा-वरावरि भेटीस घेतलीं. वरकड आसपास धारकरी लोक जागां जागां जाळीत उभे केले. आणि राजियांनें खान करून भोजन केले. सिद्ध होऊन गडाखालीं भेटीस जावयास उतरले.

गोटांतून भेटीस यावयास खानही सिद्ध होऊन चौलले. वरावरि लष्कर हजार दीड हजार बंदुखी मुऱ्स्तेदू होऊन चालिले. मोठे मोठे धारकरी लोक समागमें निघाले, चालिले. इतक्यांत पंताजीपंत पुढे होऊन अर्ज केला कीं, “ इतका जमाव घेऊन गेली-यांने राजा धाशत खाईल. माघारा गडावरि जाईल. भेटी होणार नाहीं.

१२. “भांडियाची” म० प्रत. भाडे=तोफ. १३ (जरीची) कुडती=कमरेपर्यंत येणारे डगले. ‘जिराचे’ असेंअसावेंसें वाटते. जिराची=लोखंडाच्या कडचांची. १४. चिंचवा=चिंचूच्या आकृतीची एक वांकडी कट्यार. १५. वाघनख=वाघाच्या पंज्याच्या आकृतीचे एक तीक्ष्ण शब्द. हे हाताचे पंजावर चढवून मूठ मिटां येते. १६. “फिरंगस्तुभवेदासि:” फिरंग=तलवार. १७. ग्रां० ढफ म्हणतात, तानाजी मालसुराच एक वरोबर होता. १८. भेटीस=भेटीस जातां वेळीं. १९. खानाकरितां झाडे तोडून रस्ता साफ केला होता, पण त्या रस्त्याशिकाय दुसऱ्या सर्व चोरवाटा व आडमार्ग बंद करून टाकिले होते. २०. मुस्लेद=तस्यार, सिद्ध.

शिवाजी म्हणजे काय ? यास इतका सामान काय करावा ? राजा दोघां माणसानिशीं तिकडोन येईल. तुम्हीं इकडोन दोघांनिशीं चलावें. दोघे बैसोन भेटावें. तेथें तजवीज करणे ते करा.” असें सांगित-ल्यावरि अवधा जमाव दूर बाणाचे टपियावरि उमे राहून खासा खान एक पालखी, दोघे हुद्देकरी व कृष्णाजीपंत हेजीब असे पुढे चालिले. सैदबंडा म्हणोन पटाईत एक लष्करी समागमे घेतला. पंताजीपंतही बराबरि आहेत. असे सदरेत गेले. सदर देखोने खान मनांत जळाला कीं, “शिवाजी म्हणजे काय ? शाहाजीचा लेंक. वजीर यास असा जरी बिछाना नाहीं ! अशीं मोतीलगै सदर म्हणजे काय ? पादशाहास असा सामान नाहीं, येणे जातीचा त्याने सामान मेळविला.” असें बोलतांच पंताजीपंत बोलिला जे, “पादशाई माल पादशाहाचे घरीं जाईल, त्याची इतकी तजैवीज काय ?” असें बोलून सदरेस बैसले. राजियास सिताब आणवणे म्हणून जासूद हरकारे रवाना केले.

राजे गडाचे पायी उमे होते. तेथून हळू हळू चालिले. समाचार घेतां खानावरोबर सैदबंडा मोठा धारकरी आहे हें ऐकून उमे राहिले. आणि पंताजीपंतास बोलावूं पाठविलें. ते आले. त्यास म्हणूं लागले जे, “जैसे महाराज तैसे खान. आपण खानाचा भैतीजा होय. ते वडील. सैदबंडा खानाजवळ आहे त्याकरिनां शंका वाटते. हा सैदबंडा इतका यांतून दूर पाठवणे,” म्हणोन पंताजी-पंतास सांगितलें. त्यावरून पंताजीपंत [यांनी] जाऊन कृष्णाजी-पंतैकडून खानास सांगोन सैदबंडाही दूर पाठविला. खान व दोघे हुद्देकरी राहिले. तेव्हां राजेही हिकडून जिझ महाला व

२१. हुद्देकरी=शस्त्रवाहक कामगार. २२. पटाईत = पट्टा खेळण्यांत कुशल, पट्टेकरी. २३. मोतीलग=मोती लाविलेली. २४. तजवीज=विचार, २५. सिताब=जलद. २६. भतीजा=भाचा. २७. यां० ड० म्हणतात कीं, पंताजीपंत हा० खानाचा वृकील होता व त्याजवरोबर शिवाजीनें कृष्णाजी भास्कर यास दिलें. हें बखरीच्या लेखाविरुद्ध आहे. ह्याचा निर्णय हिक्वे गांव येथील इनामदारांच्या सनदेवरून होईल. डफ साहेबाचें अनुकरण महाड प्रतींत झाले असावेंसे दिसतें.

संभाजी कावजी दोघे हुद्देकरी [यां] सहित गेले. खानही उभा राहून, पुढे सामोरा घेऊन राजियास भेटला. राजियानें भेटी देता खानानें राजियाची मुँडी कवटाळून खांकेसालें धरिली. आणि हातींची जमदाई होती तिचें मेण टाकून कुशीस राजियाचे चालविली. तों आंगांत जरीची कुडती होती त्यावरि सरखरली, आंगास लागली नाही. हें देसोन राजियांनी डावे हाताचें वाघनख होतें, तो हात पोटांत चालवला. खानानें आंगांत झगाच घातला होता. वाघनखाचा मारा करितांच खानाची चरबी बाहेर आली. दुसरा हात, उजवे हातचे बिचवियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करून, मुँडी आंसङून, चौथरियासालें उडी घालोन निघोन गेले. खानानें गलबला केला कीं, “ मारिले ! मारिले ! दगा दिघला ! बेगी धांवा ! ” असें बोलतांच भोयांनी पालखी आणिली. आणि पालखीं धालून, उचलून चालविला. इतकियांत संभाजी कावजी महालदार यानें भोयांचे पाय मैंगिले. आणि पालखीसालें भोयांस पाडिले. खानाचे डोंचके कापिले. हातीं घेऊन राजियाजवळ आला. इतक्यांत सैदबंडा पटाईत धावला त्यानें राजे जवळ केले. पट्याचे वार राजियावरि चालविले. तो राजियानें जिऊ महालियाजवळ आपला हुद्दियाचा पटा [होता तो] घेऊन, पटा व बिचवा असे कैतर करून सैदबंडा याचे चार वार ^{३२} ओढिले. पांचवे हातानें राजियानें सैदबंडा मारावा तों इतकियांत जिऊ महाला याणे फिरंगेनें खांद्यावरि सैदबंडियासि वार केला. तो पट्याचा हात हत्यारा समेत तोडिला. आणि खानाचें शीर घेऊन राजे सिताब गडावरि जिऊ महाला व संभाजी कावजी महालदार असे गेले.^{३३}

२८. जमदाई = “ जमदाई यमदंश्यःस्यात् ” रा० व्य० कोश. एक मोठे प्रकारची तलवार. २९. मार्गे पृष्ठ २० टीप १३. पाहा. वरील हक्किकत यां०३० यांच्या हक्किकतीहन अगदीं मिळ आहे. ३०. पाय मारिले = पाय तोडले. ३१. कैतर = एक प्रकारचा पट्याचा हात. ३२. “चुकविले” म० प्रत. ३३. अफजलखानास नवरात्रांत आश्विन शुद्ध ७ स मारिले. आकटोबर स० इ० १६५९.

खस्ते॒ जहालें. इतकियांत राजियाच्या फौजा चौतर्फा मारीत चालले.
 मोठें घोरांदर युद्ध जहालें. दोन प्रहर घोरांदर युद्ध जहालें. खाना-
 कडील मोठमोठे वजीर व लष्करी महादीन व उजदीन, पठाण,
 रोहिले, सुरनीस [!] व आरबी वगैरे मुसलमान आणि जातिवंत
 मराठे, धनगर व ब्राह्मण तसेच तोफाची, वैले व कर्नाटकी प्यादे
 बंदुकी, आड हत्यारी रो चे वा र [?] व लो क का र [?] चे लं
 गे वा र [?] वाजे जातचे इटेकरी ह तु ल वे [?] तिरंदाज व
 छडीवाले व पटाईत व बंकाईतै व बाँणाईत व तोफसाना ऐसे एकंदर
 जम निदान करून भांडण दिघले. मोठे क्षेत्रे॑ जहालें. राजियाचे
 लष्करी लोकांनी व मावळे लोकांनी पायउतारा होऊन मारामारी
 केल्या. हत्ती तोडिले, ते जागा ठार झाले. कित्येक हत्तींचीं पुऱ्यें
 तोडिलीं. कित्येक हत्तींचे दांत तोडिले. कित्येक हत्तींचे पाय तोडिले.
 तसेच घोडे एकच वारानें जिंवे मारिले. तसेच सानाचे लष्करी
 कित्येक ठार मारिले. कित्येकांचे पाय तोडून पाडिले. कित्येकांचे दांत
 उडविले. कित्येकांचीं डोचकीं फोडिलीं. कित्येक मेले. युद्धास

३४. भांडे॑=तोफ. पंधराशें लोकांची टोळी खानाबरोबर प्रताप-
 गडानजीक आली होती तिजवर नेताजीनें व जावली येथील सर्व सैन्या-
 वर मोरोपंतानें हळा करावा असें ठरवून शिंगाचा आवाज होतांच नेताजीनें
 व तोफेचा आवाज होतांच मोरोपंतानें आपआपल्या फौजांनिशीं शवूंवर
 तुदून पडवें असा संकेत पूर्वीच केला होता. ३५. खस्त॑=नाहीसें,
 नष्ट. ३६. “महंमददीन व रुजेदीन पठाण व रोहिले सुनी व शूर वजीर
 फजी मुसलमान व जातिवंत मराठे” म० प्रत. ३७. वाजे जातचे॑=इतर
 जातीचे. इटेकरी॑=इटा म्हणजे एक प्रकारची वर्ची; ती वापरणारा तो
 इटेकरी. ३८. ‘बांकाईत’ असेही होईल. बांकाईत॑=बांकेकरी॑=शिंग-
 वाले. बंकाईत॑ = राजाच्या तंबूभोवतालचे पहारकरी. ३९. बाणाईत॑=
 बाणवाले. ४०. क्षेत्र॑=खेत, रण.

आले ते माझन पाढून भुईस रगडिले. तसेच उंटे मारिलीं. मारीत असतां रण अपार पडले. संख्या न करवे. रक्काच्या नद्या चालल्या. रणकंदन झाले. ऐसे मारामारी करून हत्ती, घोडे, उंट व मालमत्ता व पालख्या वजीर पाडाव करून आणिले—बितपशील.

६५ हत्ती व हत्तिणी सुमार.	४००० घोडे सुमार.
३००००० जडजवाहीर.	१२०० उंटे सुमार.
२००० कापड वोझीं	७००००० नगद् व मोहोरा व होन सोने रुपये.
	भांडीं तोकसाना सर्वही घेतले.

१ कलम

वजीर पाडाव जहाले बीतपशील:

१ सरदार व वजीर मातवर. १ लां [कं ?] बाजी भोंसले. १ अफजलखानाचे पुत्र. १ नाटकशाळेचे पुत्र, १ राजेश्वी द्वांजारराव घाडगे. १ यांखेरीज लोक. कलम १. येणेप्रमाणे पाडवी केले. याखेरीजही जिन्नस, मालमत्ता, गुरेंदोरे, बैल, मबलग मत्ता पाडाव केले. भांडते लोकांनी तोंडीं तृण धरून शरण आले त्यांसि व बायकामुळे, भटवाह्यण, गोरगरीब अशीं अनाथ करून सोडिले. राजा पुण्यश्लोक, शरणागतास मारीत नाहीं, याजकरितां त्याचे लोकानीही कित्येक अनाथ सोडिले. अफजलखानाचा लेंक फजल हीं पायीं चिरगुंटे बांधून झाडींत पळोन गेला. तसेच कित्येक भले लोक पळोन गेले. संख्या न करवे.

ऐसी फक्ते करून जंय जाहला. मग राजे यांणी खानाचे पुत्रास वं सरदार पळूने गेले होते त्यांसं धेहून अऱ्यिले. राजा खासा प्रताप-गडाखालीं उतरोन कुल आपले लोक व अफजलखानाचे लोक व त्याचे पुत्र भांडते माणूस होते तितकियांस भेटून, पोटाशीं धरून,

४१. फजल् महमद बिन अफजल. ४२. नाटकशाळा=उपस्थी, राख. ४३. पाडाव केले = जिवंत धरिले. ४४. कांकडे आडनंवाच्या एका सरदारानें फजलखानास प्रथम छपून ठेविले होतें, त्याबद्दल शिवाजीनें त्याचें ढोकें मारिले. ग्रांट डफै. पण 'कांकडे' ऐवजीं 'खोपडे' असें अन्यत्र आढळतें.

दिलासा करून, मांडते लोक जे पडले होते त्यांच्या लेंकांस चाईल-विलें. पुत्र नाहीं त्यांच्या बायकांस निमे वेतन करून चालवावें असें केलें. जखमी जहाले त्यांस दोनशें होन व शंभर होन, पंचर्वास होन, पन्नास होन, दूर असामीस जखम पाहून दिघले. मोठमोठे लोक धारकरी जुमले होते, त्यांस बक्षीस हत्ती घोडे दिघले. हस्तकडीं, कंठमाला, तुरे, पदकें, चौकडे, मोत्यांचे तुरे, कित्येकांस बक्षीस फार दिले. ऐसें देणे लोकांस दिघलें. कित्येकांस गांवमोकासे बक्षीस दिघले. लोक नांवाजिले. दिलासा केला.

मागें कौरवांचा क्षय पांडवां केला, [तेव्हां] असा वीरावीरांस झगडा जहाला. खांसा खान राजियांनें एकांगी करून मारिला. अफजलखान सामान्य नव्हे. केवळ दुर्योधनच जातीनें होता. आंगाचा, बळाचाही तैसाच आणि दुष्टबुद्धीनें तैसाच. त्यास एकले भीमानें मारिला. त्याचप्रमाणे [येथें राजानें] केलें. शिवाजी राजाही भीमच. त्यांनीच अफजल मारिला. हें कर्म मनुष्यांचे नव्हे. अवतारीच होता, तरीच हें कर्म केलें. यश आलें. असें जहालें. खानाकडील वजीर पाडाव केले होते त्यांस वस्त्रे, भूषणे, अश्व देऊन अनार्थ करून सोडिले.^{४५} त्याउपरि राजश्री पंताजीपंतासही उदंड वस्त्रे, अश्व, अलंकार दिघले. अपार द्रव्यही दिघले. सुशाळी केली. खजगडास मातुश्रीस व सर्वांसही फत्तेची सबर लिहून पाठविली. त्यांनीही वर्तमान ऐकून सासरा वांटून, नगारे-करणे केले. मांडीं मारिलीं. मोठी सुशाळी केली. येणे रितीनें राजियाकडील वर्तमान जाहलें.

त्याउपरि विजापुरास चवथे दिवशीं जासूद, हरकारे यांणीं सबर पादशाहास व पादशाहा-जादीस जाहीर केली कीं, “अफजलखान खांसा मारून शीर कापून नेलें. कुल लष्कर लुटून फस्त केलें.” ऐसे-

४५. त्यांचे चालविलें=त्यांचा परामर्ष घेतला. त्यांसही अधिकार, नौकरी वैगेरे दिलें. ४६. जेथें जेथें हा शब्द आला आहे तेथें तेथें मूळांत ‘अनात’ (अजात ?) असें दिसतें. ४७. दुंजाराव घाडगा हा शाहाजीचा स्तेही होता. त्यास शिवाजीं आपणाकडे राहाण्याचा फार आप्रह केला. परत तो तें-ऐकेना, तेव्हां त्यांस पोषाख देऊन निरोप दिला. पाडाव सांपळेल्या सरदारांचा शिवाजी नेहमीं चांगला मानमरातव ठेवी.

सांगतांच अल्ली अद्लशाहा तकावरून उतरोन, महालांत जाऊन, पलंगावरि निजला. [त्यांने] बहूत सेद केला. असेच पादशाहा-जादीस सबर लागतांच पलंगावरि बैसली होती तेथेच “अल्ला अल्ला ! खुदा खुदा !” म्हणून अंग पलंगावरि टाकून रडत पडली. “मुसलमानाची पादशाही खुदानें बुडविली,” ऐसा कित्येक विलाप करून बहूत शोक केला. पादशाहा-जादीनें तीन दिवस अन्न उदक [घेतलें] नाहीं. तसेच कुल मोठमोठे वजीर व लष्कर व कुल शहर दिलगीर जहाले. म्हणून लागले कीं, “उद्यां राजा येऊन शहर मारील व कोट घेईल.” ऐसे घावरे जहाले. “खुदानें मुसलमानाची पातशाही दूर करून मराठ्यांसि दिली असें वाटते,” असें म्हणौं लागले.

त्या उपरांत मग राजियासि स्वेशास श्रीभवानी तुळजापूरची येऊन बोलूऱ्य लागली कीं, “आपण अफजलू तुझ्या हातें मारविला व कित्येक पुढेही आले त्यांस पराभवांत नेलें. पुढेही कर्तव्य उर्दंड कारण करणें आहे. आपण तुझ्या राज्यांत वास्तव्य करावें. आपली स्थापना करून पूजा-पूजन-प्रकार चालविणे.” त्याउपरि राजियानें गंडकी नदीस द्रव्य गाडियावरि घालून, गंडकी पाषाण आणून श्रीभवानी सिद्ध करून, प्रतापगडा [वर] देवीची स्थापना केली. धर्मदान उर्दंड केला. देवीस रत्नसचित अलंकार भूषणे नानाप्रकारे करून दिली. महालमोकाशे देऊन सचंतरै हवालदार व मुजुमदार व पेशवे देवीचे करून महोत्साव चालविला. नवस यात्रा सर्वदूँ तुळजापूरच्या प्रमाणे तेथेचालती झाली. आणि तुळजापूरचे यात्रेस लोक जातात त्यांस दृष्टांत स्वप्रें होतात कीं, “आपण प्रतापगडास आहें. तेथें तुम्हीं जाऊन दर्शन घेणे व नवस केडणे.” असें [देवी] बोलूऱ्य लागली. मोठें जागृत स्थान जहालें.

यानंतरि, विजापूरचा मातवर वजीर अफजलखान होता तो बुडविला, तेहां पातशाही कमतर पडली, असें समजून राजियानें विजापूरचे किले तळकोंकणांत होते ते सर्व घेतले. पन्नास साठ

४८. उर्दंड=षुष्कळ, मोठे. ४९. गंडकी, नारायणी ऊर्फ शालिप्रामी—ही नदी नेपालीतून वाहात येऊन भागीरथीस मिळते. ५०. सचंतर=स्वतंत्र, निराक्र.

गड घेतले. तळकोंकण काबीज केले. बरधाटही घेतला. तेव्हा लष्कर पागा सात हजार व शिळेदार आठ हजार, एकूण पंधरा हजार व ह्याम लोक बारा हजार ऐसी तोलदार फौज जमा जहाली. लष्कर कुलू जमाव घेऊन नेताजी पालकर, सरनोबत मोंगलाईत स्वान्या करून, बालेघाट, परांडे, हवेली, कल्याणी, कलबुर्गी, आवर्से उदगीर, गंगातीर पावेतो मुलुख मारीत चालले. संडण्या घेतल्या. मुलुख जस केला. औरंगाबादचे पुरे मारिले. मोंगलाकडील फौजी-दार औरंगाबादेत होता, तो चालून आला त्याशीं युद्ध जाहले. हत्ती घोडे पाडाव केले. मोंगलाईत धुंद उठविली. ऐसा पराक्रम करीत चालले.

जे जे गड घेतले त्या गडावर राजियाने कारभारी बंदोबस्ती ऐसी पद्धत घातली कीं, गडावरि हवालदार एक, व सबनीस एक व सरनोबत एक, असे तिघेजण एका प्रतीचे. जो कारभार करणे तो तिघानीं एका प्रतीचा करावा. गडावरि गळुयाचे सामानाचें अंबर करावे. त्यास कारखानीस म्हणून कारभारी केला. त्याचे विद्यमाने

५१. तोलदार=मोठी, विशाळ ह्या अर्थीं. ५२. देशावरील कल्याणी. ५३. गंगातीर=गोदातीर. ५४. 'सुमेदार' म० प्रत. ५५. 'त्यासि निवे मारिले' म० प्रत. ५६. आकटोबर १६५९ मध्ये अफजलखानास मारिले. दिसेंबर मध्ये विजापूरचा हस्तक रस्तुम झुमान याचा पन्हाळा किल्ला घेतला. मे महिन्यांत पन्हाळ्यास वेढा पडला. तेथून शिवाजीचे पलायन, बाजी परभूचे शौर्य, सांवताशीं बाजी पासलकराचे युद्ध व त्याचा मृत्यु, सिद्धीचे पारिषिव्य, विजापुरापर्यंत लुटालूट, बाजी घोरपङ्याचा वध, शाहाजीची मेट, विजापुरकरांशीं शिवाजीचा युझ स्तीने झालेला सळ्हा, वैगरे दोन वर्षांची हकिकत येथें दिलेली नाहीं. विजापुराशीं आंतून सळ्हा झाल्यावर व मोंगलांनी कल्याणभिवंडी परत घेतल्यानंतर सन १६६२ मध्ये वर लिहिल्या-प्रमाणे-मोरोपतं व नेताजी यांनी मोंगलांचे मुलुखांत धामधूम उडविली. या वेळी (१६६२) शिवाजी जवळ निदान ५० हजार पायदृढ व ७ हजार स्वार अशी फौज होती. त्याचा मुलुख कोंकणात कल्याणभिवंडीपाद्धन गोंव्या-पर्यंत सुमारे २०० मैल व देशावर भीमा व वारणा या नद्यांच्यामधील १६० मैल इतका होता. ह्या मुलुखाची रुंदी कोठे कोठे १०० मैल होती. ५७. अवर=कोठार.

सर्व कारखाने यांस जमास्तर्च लिहावा. गड तोलदार आहे तेथें, त्या गडाचा घेरा थोर, त्या जागां सात पांच तट-सरनोबत ठेवावे. त्यांस तट वांटून द्यावे. हुशारी-खबरदारीस त्यांनीं सावध असावें. गडावरि लोक ठेवावे त्यांस दहा लोकांस एकं नाईक करावा. नऊ पाईकं दहावा नाईक, येणेप्रमाणे जांतीचे लोक ठेवावे. लोकांत बंदुखी व इटेकंरी व तिरंदाज व आडहत्यारी असे लोक मर्दीने चौकशीने आपण राजियांनीं नजरूगुजर [करून] एक एक माणूस पाहून ठेवावें. गडावरि लोक हवालदार व सरनोबत मराठे जातिवंत ठेवावे. त्यांस जामीन आपले हुजरातीस लोक असतील त्यांपैकीं घेऊन मग ठेवावे. सबनीस ब्राह्मण हुजरातीचे ओळखीचे ठेवावे व कारखाननीस परभू ठेवावे. असे एकास एक प्रतिमेळ ठेवावे. एक हवालदाराचे हातीं किण्ठा नाही. हरैकं फितवा-फांदा यास किण्ठा कोणाच्याने देववेना. ये रितीने बंदोबस्तीने गड-कोटाचे मासले केले. नवी पद्धत घातली.

तसेच लष्करांत पागा केली. पागेचे बळ तोलदार केले. पागाच्या तोलदौरीखालीं शिलेदार ठेविले. स्वतंत्र बंड कोणाचें चालेना. पागे-मध्ये दूर घोड्यासि बारगीर एक. [असे] पंचवीस बारगिरांस मराठा धारकरी हवालदार एक केला. पांच हवाल्यांचा एक जुमला म्हणून नांव ठेविले. जुमालदारास पांचशें होन तैनात व पालखी त्यास एक व [त्याच्या] मजमुदारास शें सवाशें होनांची [तैनात] करावी. पंचवीस घोड्यांस एक पखालजी व एक नालबंद. असे दहा जुमले म्हणजे एक हैजारी. यास एक हजार होन तैनात, एक मजुमदार व एक मराठा कारभारी व एक जांमनीस परभू कायस्थ, त्यांस पांचशें होन. याप्रमाणे असामीस तैनात [व] पालखी यावी. आला जमास्तर्च चौघांचे विद्यमाने करावा. अशा पांचा

५८. पाईक=शिपायी, पदाति. ५९. जातीचे=जातिवंत, चांगल्या कुळांतील. ६०. 'हेटकरी' महाड प्रत. ६१. नजरयुजर=नजर युजारत=पाहाणी. ६२. हरैकं=कोणताही. ६३. तोलदारी=अंमल, दरारा. ६४. "पांच जुमल्यांचा (६२५) एक सुभा, व दहा सुभ्यांचा (६२५०) एक पंचहजारी" असे आंट डफ म्हणतात. ६५. जमनीस=मुलखी कामगार.

हजारिया मिळोन एक पांचहजारी करावा. त्यास दोन हजार होन तैनात. तसेच मजुमदार, कारभारी, जमनीस करावे. अशा पांच हजारिया सरनोबताच्या हुकुमांत. ये जातीचा मामला पागेचा. तसे शिलेदारांकडे सुभे वेगवाले, तेही सरनोबताचे आऱ्हेंत. पाणा [व] शिलेदार मिळोन सरनोबत याचे आऱ्हेंत वर्तावें. दूर हजारी, पंच-हजारी, सरनोबत यांजवळून वाकनिसीचे कारकून व हरकारे व जासूद ठेवावे. सरनोबताजवळ बहिरजी जाधव नाईक, मोठा शाहाणा, जासुदांचा नाईक केला. तो बहूत हुशार चौकस करून ठेविला.

लष्कर पावसाकिया दिवशीं छावणीस आपले देशांत यावें. त्यास दाणा, रतीब, औषधें, घोडियांस [व] लोकांस धरें, गवतानें शाकारून ठेविलीं असावीं. दूसरा होतांच छावणीहून लष्कर कूच करून जावें. जातेसमर्यां कुलू लष्करचे लहान थोर लोकांचे विशार्दीदीचे जांबते करावे, आणि मुलुखगिरीस जावें. आठ महिने बाहेर लष्करांनी पर मुलखांत पोट भरावें. खंडण्या घ्याव्या. | लष्करांत बायको व बटकी व कलावंतीण नसावी. जो बाळगील त्याची गदून मारावी. पर मुलखांत पोर बायका न धरावी. मदर्ना सांपडला तरि धरावा. गाई न धरावी. बईल ओळ्यास मात्र धरावा. ब्राह्मणांस उपद्रव न घावा. खंडणी केल्या जागां ओळखियासि ब्राह्मण न घ्यावा. कोणी बदर्मल न करावा. | आठ महिने परमुलखांत स्वारी करावी. वैशाखमासीं परतोन छावणीस येतांचे आपले मुलखाचे सरदेस कुलू लष्कराचा झाडा घ्यावा. पूर्वील विशार्दीचे जाबते रुजू घालावे. ज्याजती होईल तितकी किंमत करून त्याच्या हँड्हांत धरावी. थोर किंमतीची वस्तभाव असलियास दिवाणींत घावी. कोणी चोरून ठेवील आणि दाखल सरदारास जाहलियानें शासन करावें. लष्कर छावणीस आलियावर हिशेब करून सोनेंरुपे, जडजवाहीर व कापड वस्तभाव कुलू सरदारांनीं बराबर घेऊन राजाचे दर्शनास जावें.

६६. विशाद=मालमत्ता, चीजबस्त. ६७. जावता=यादी, टिष्ण.
 ६८. बद अमल=बदकर्म, जुलूम. 'बदमामला' पाठांतर. ६९. सरद=सरहद, सीमा. ७०. "तैनातीत" पाठांतर. ७१. दिवाणींत=सरकारी

तेरें अवघे हिशेब समजावून माल हुजूर यावा आणि लष्करच्या लोकांचे हिशेब देणे, [व] काजील समजावीस जो ऐवज जो मागणे तो हुजूर मागावा. मग छावणीस यावे. काम कष्ट मशांगैत केलिया लोकांस सरंजाम करून यावा. बेकैद वर्तणूक कोणीं केली असेल आणि नामदीं केली असेल त्यांची चौकशी करून, बहुतां मर्ते शोध करून, त्यास दूर करून शासन करावे. वरचेवर शोध करावा. चार मास छावणी करावी आणि राजाचे भेटीस दसन्यास जावे. राजियाच्या आळोने ज्या प्रांतीं स्वारी जावयाची होईल त्या प्रांतीं जावे. अशी लष्करची रीत.

तसेच मावळे लोकांत दहा लोकांत एक नाईक. पन्नास लोक म्हणजे पंच-नायकी यास एक हवलदार. दोन तीन हवाले मिळून एक जुमलेदार. दहा जुमले मिळून एक हजारी. जुमलेदारांस शंभर होन तैनात सालीना. एक सबनीस, त्यास चाळीस होन तैनात. हजारी यास पांचशे होन तैनात. [त्याच्या] सबनिसास शंभर सवार्शे होन पर्यंत. ऐशा हजारियांस [नेमणुका केल्या.] सात हजारिया मिळोन एक सर्वोबत येसजी कंक म्हणून केला. याचे आळोंत सर्वांनी असावे.

सरनौबतास व मजुमदारास व कारकुनांस व हुजुरांतील लोकांस तनसे वराता देत होते. शेत करीत होते त्याचा आकार रथतेप्रमाणे त्याच्या हवकांत धरीत होते. वरकड वांटणी हुजूर व मुलुकावरि वराता. येणेप्रमाणे सालक्षाडा वरचेवर करीत होते। | लष्करांत व हशमास व गडास एकंदर मोकाशे महाल गांव दूरोबस्त देणे नाही. जें देणे तें वैरातेने यावे, अगर पोत्याहून रोख ऐवज यावा. मुलखांत साहेबी कारकुनाखेरीज कोणाची नाही. लष्करास व हशमास व गडास देणे तें कारकुनांनी यावे. मोकाशी जहालियाने रथत

७२. मशागत=अम, मेहनत. ७३. “ असे सर्व हजारी ” पाठांतर. ७४. मोकाशे महाल ह०=प्रांताचे उत्पन्नावर हक्क अगर जाहगीर बिलकुल यावणी नाहीं. ७५. वरात=पैसा देण्याविषयीं चिढी. ७६. पोते=सरकारी खजीना. ७७. साहेबी=अंमल, मुखत्यारी.

अँफरा होईल आणि बळावेल. कॅमाविशीची कैद चालणार नाहीं. रथत बळावली म्हणजे जागां जागां बँडे होतील. ज्यास मोकासे द्यावे तो व जमीदार एक जहालियानें बेकैद होतील. म्हणून मोकाशो कोणास देणेचे नाहींत. /

मुलुख काबीज होतो त्यास मुलसास सरबरा चौकशीस कारकून ठेवावा. आधीं लिहिणार चौकस दूसरदारी करून कागदघडणी [१] करून, मौर्कांसबा दिला म्हणजे दूसरदारीमध्ये शाहाणा पाहून मुलुखांत ठेवावा आणि महालची मजमू सांगावी. कोणास महालचा हवाला सांगावा. कोणास सुभ्याची मजमू सांगावी. पुढे होतां होतां शाहाणा पाहून हवालदार चौकस पाहून सुभा द्यावा. सुभ्याचा मजमुदार लिहिणार, चौकस, हिशेब जाणता त्यासच मामला महालचा सांगावा. केवळ लिहिणे येईना, कमाविशी न केली, त्यास मुलकीचा हुद्दा न सांगावा. आणि पादशाहींत चाकरी करणे अगर घोडे घेऊन शिलेदारी करणे, असें सांगोन निरोप द्यावा. मुलसास कारकून ठेवावे, त्यास महाल पाहून हवालदारास तीन होन तैनात अगर चार पांच होन इतकी तैनात, मजमुदारास तीन चार पांच, पन्नास पाऊणशें होन, येणेप्रमाणे करावे. दोन महाल भिळोन लास, सव्वा लास, पाऊण लास होन पाहून एक सुभेदार व एक कारकून करावा. त्यास दूर असामीस चारशें होन तैनात करावी. मजमुदार सुभ्याचा करावा त्यास शंभर सवाशें होन करावे. सुभेदारास पालखी चारशें होनांत करार करावावी. मजमुदारास अबदागिरी द्यावी. तैनात सरकारची द्यावी. पादशाहींत छत्री वजिरी उमराव मातवर लोकांस होती, तो शिरस्ता मोडून टाकिला; कीं पादशाहावर छत्र आणि चाकर लोकांवरही छत्र ही गेर पद्धत. याकरितां पादशाही कायदा छत्रीचा मोडून अबदागिरीचा घातला. सर्वत्र लष्कर हशम मुलुख-गिरीस [जातील] त्यांत भर सवाशें होन तैनात असेल त्यांने अबदागिरी बाळगावी. मुलुखांत देश पाहून लास रुपयास सुभा ठेविला.

७८. अफरा=अव्यवस्थित. ७९. कमाविशीची कैद=राजाच्या मुलकी कामगारांचा अधिकार अथवा अंमल. ८०. “हिशेब” पाठांतर. ‘भोस्ता’ असें वरील पाठांत असावेसे वाटतें.

धामधुमीचा मुलूख सरदेचा पाहून मुलूखगिरीच्या कारकुनासमागमे लप्कर, स्वार, हशम जे जागां जितकी तोलदारी पाहिजे तितकी कसून यावी.

[तशीच] मुलखाची जमीन मोजणी कसून धुरंग^१ झाड चावर कसून आकार केला. पांच हात व पांच मुठीची काठी. हात चवदा तसूंचा असावा. हात व मुठी मिळून बैंशी तसूंची लांबी काठीची. वीस काढ्या औरेस चौरस त्यांचा विघा एक. विघे एकशें वीस त्यांचा एक चावर. अशी जमीन मोजून आकासून गांवची गांवास मोजून चौकशी केली. विघेयास पिकाचा आकार कसून पांच तक्षिमा पिकाच्या कसून तीन तक्षिमा रयतेस याव्या. दोन तक्षिमा दिवाणांत घ्याव्या. येणेप्रमाणे रयतेपासून घ्यावें. नवी रयत येईल त्यास गुरेंडोरे र्यावीं. बीजास दाणा पैका यावा. भक्षावयांसि दाणे पैका यावा तो ऐवज दोहों चोहों वर्षांनी आयुर्दाव पाहून उगवून घ्यावा. ये जातीचे रयतेचे पालग्रहण करावें. गांवचा गांव रयतेची रयत कारकुनानें कमावीस पाहून रयतेपासून वसूल पिकाचे पिकावर घ्यावा. मुलखांत जमीदार, देशमुख व देसाई यांचे जसीखालीं कैदेंत^२ रयत नाहीं. यांनी साहेबी कसून नागवीन म्हटलियांन त्यांचे हातीं नाहीं. इदलशाही, निजामशाही, मोंगलाई देश कबज केला, त्या देशांत मुलकांचे पाटील कुळकणी यांचे हातीं [व] देशमुखांचे हातीं कुल. रयत. यांनी कमाविसी करावी आणि मोघम टक्का यावा. हजार दोन हजार जे गांवीं मिरासदारांनी घ्यावे ते गांवीं दोनशें तीनशें दिवाणांत खंडमक्का यावा. त्यामुळे मिरासदार पैकेकरी होऊन गांवास हुडे, वाडे, कोट बांधून प्यादे बंदुखी ठेवून बळावले. दिवाणास भेटणे नाहीं. दिवाणांने गुंजाईस अधिक

१. धुरंग ? “ दुरंग जाड.” पाठांतर. २. तक्षिमा=वाटे, विभाग. “पांचवी तक्षीम दिवाणांत यावी.” “पांच रयतेस याव्या व दोन दिवाणांत” पाठांतरे. ३. “नसल्यास यावी” महाड प्रत. ४. कैदेंत=ताब्यांत, अमलांत. ५. हुडे=बुखज. ६. गुंजाईस, गुंजावीस=कमीपणा, दोष. गुंजाईस अधिक=कमजास्त.

सांगितल्यानें भांडावयास उभे राहतींत. ये जातीनें पुंड होऊन देशा बळाविले. त्यास राजियानें देश काबीज करून हुडे, वाडे, कोट पाडिले. नामांकित कोट जहाला तेथें ठाणें ठेविलें. आणि मिरासदाराचे हातीं नाहींसें ठेविलें. असें करून मिरासदार इनाम इजार-तीनें मनास मानेसारखें आपण घेत होते तें सर्व अर्मानेत करून जमीदारास गळा व नख्त गांव पाहून देशमुखास व देशकुळकर्णी यांसा व पाटील कुळकर्णी यांसि हक्क बांधून दिला. जमीदारांनीं वाडा बुरजांचा बांधून नये. घर बांधून राहावें. ऐसा मुलकाचा बंद केला.

मुलखांत देव देवस्थानें जागजागां होतीं त्यांस दिवावत्ती, नैवेद्य, अभिषेक, स्थान पाहून यथायोग्य चालविलें. मुसलमानांचे पीर, मसिदी, त्यांचे दिवावत्ती नैवेद्य स्थान पाहून चालविलें. वैदिक ब्राह्मण यांसि योगक्षेम ब्राह्मण विद्यावंत, वेदशास्त्रसंपन्न, ज्योतिषी, अनुष्ठानी, तपस्वी गांवोगांवीं सत्पुरुष पाहून त्यांचे कुटुंब पाहून अन्नवस्त्र ज्यांस लागेल त्याप्रमाणें, धान्य द्रव्य त्यांस गांवचे गांवीं माहालीं नेमून देऊन, साल दूरसाल त्यांस कारकुनांनीं पाववावें. ब्राह्मणांनींतें अन्न भक्षून, ज्ञानसंध्या करून, राजियासि कल्याण चितून्न सुखरूप असावें. असे गडकोट लष्कर दृशम मुलूख हुजरातीची चौकशी करून राज्य करीत चालूले.

मोंगलाईत धुंद उठविली ही स्वर दिल्लीस औरंगजेब पादशाहास कळोन, मनांत बहूत चिंतातुर होऊन, “शिवाजी बळाविला; विजा-पूरच्या अफजलखानासारखी फौज, बारा हजार स्वार बुडविले; गडकोट पादशाहाचे घेत चालिला; त्याची तरतूद काय करावी ? ” म्हणून विचार करून कुल वजीर उमराव बोलावून आणून एक लाख सुभा फौज धोडा राजियावर दक्षणेस रवाना करावा म्हणून विचार

,८७. “दिवाणानें भेटीस बोलाविलें तर झुंजास उभें राहावें.” पाठांतर. ८८. त्यास = त्याजकरितां. ८९. अमानत = मना, तळूब. ९०. हा मुलखाचा वैदेवस्त व इतर नियम करण्यास शिवाजीस १६६८ पर्यंत नीट फावलेंच नाहीं. ह्या सालीं त्याणें कायदेकानु करून सर्व प्रकारचे नेम बाधिले.

करितां, नवाब शास्त्राखान म्हणजे पादशाहाची प्रतिमाच दुसरी, आणि नातलग, याची रवानगी करावी असा मजकूर करून नवाबास बोलावून आणून विचार केला. नवाब बोलला जे, “शिवाजी म्हणजे काय ? त्यासि जातांच कैद करतो. गडकोट मुळूख घेऊन फत्ते करितो.” अशा कित्येक गोष्टी बोलून सिद्ध जहाले. उपरांत पादशाह बहूत संतोष होऊन शिरची कलगी व पोशागी सनर्गे व घोडे, हत्ती, अळंकार देऊन खुशाली केली. बराबरि पाऊण लाङ घोडा व हत्ती, यांसेरीज कित्येक लोक मुच्छदी वर्गेरे, तिरंदाज, बरखंदाज, रजपूत व स ती लो वाले [!] तसेच हत्तीचा तोफखाना, उंटाचा तोफखाना, घोडियावरील तोफखाना, बरची-वाले, आडहत्यारी, पाईच्यांची गणतांच नाही. बराबरि फरास-खाना त्यासि शंभर हत्ती, तसेच भांडते हत्ती चाररो, असे पांच साहारो हत्ती, तेसेच अगणित उंट. यांसेरीज बाजारबुणगे, दारू-गोळी, बाणांच्या भांडत्या गाड्या, आराबा. असें अमर्याद सेन्य दिलें. स्वारी म्हणजे कलयुगींचा रावणच. जैशी रावणाची संपत्तीची गणना न करवे, तेसाच बरोबरी सजीना बेमोहिनै^१ हत्ती, उंटे, सेचरे, गाडियावर भद्रन नस्त व सोने, रुपे, मोहरा, होन, रुपये असे बत्तीस कोटी द्रव्य घेऊन दिल्हीहून निघाला. नवाब शास्त्राखान म्हणजे पादशाहाची प्रतिमाच दुसरी. ऐसा सेनासमुद्र सर्व संपत्तीनिशीं दक्षणेस राजियावर चाल करून आला. लष्कर मुक्काम करीत तेब्बां दोन गांवे लांब व गांव दीड गांव रुंद लष्कर राहात असे. मजल दरमजल चालून येऊन तीन महिन्यांनीं पुणियास आला.

हें वर्तमान दिल्हीहून रवाना होतांच राजियासि कळलें. राजे राजगडास होते. कुल सरकारकून व मोठे मोठे लोक सरनोबत बोलावून विचार केला. सर्वांचे मर्ते कीं “सळा क्रावा. भेटावें. युद्ध

१. “शास्त्राखान औरंगजेब याचा मावसा मोठा तोलदार यासमागमे वजीर उमराब थोर थोर निवडक मर्दाने एक लक्ष स्वार देऊन रवाना केले, आणि त्यास बुद्धिक्वाद सांगितला कीं, तुम्हीं जाऊन शिवाजीराजे यांस मासून गर्दीस भेळविणें. गडकोट घेऊन जप करणे.” पाठांतर. १२. बरखंदाज = बंदूकवाले. १३. बेमोहीन = बेमोयिन = असंख्य, अगणित.

करितां भैठ न पडे. आपली फौज काय दिल्हीची फौज काय ! ”
 असा [विचार] झाला. राजियाच्या मर्ते सळा करावा तरि कोणी
 मातवर रजपूत नाहीं, जे आपणांही रजपूत, तेही रजपूत, हिंदु-
 धर्म रक्षन आपले संरक्षण करील. शास्त्राखान म्हणजे मुसलमान,
 पादशाहाचा नातलग, येथे लांचलुचपत चालेना. अगर आपणास
 रक्षीना. सल्यानें भेटल्यानें नाश करील. आपणास अपायच आहे.
 ऐशी तंजैवीज केली. तेहां निदानीं मारतां जें होईल तें करावें अशी
 हिम्मत राजियानें धरली. तों ते दिवशीं रात्रीं श्रीभवानी राजियाचे
 आंगांत^६ बोलूं लागली कीं, “लेंकरास म्हणावें कीं, शास्त्राखान येतो
 त्याची फिकीर न करणे. जैसा अफजलखान मारिला तैसा यासि
 मारून चालवित्ये. तूं चिंता न करणे. जैसा अफजलखान मारिला
 तैसा शास्त्राखान येऊन उतरल्यावरि त्याचे गोटांत शिरून मारामारी
 करणे. पराभवातें पाववित्ये.” असें श्रीने सांगोन मागती राजे
 सावध जहाले. जवळ कारकून होते त्यानीं श्रीचीं वाक्ये लेहून
 ठेविलीं होतीं तीं राजियास सांगितलीं. राजियानीं श्री प्रसन्न
 जहाली हें कळोन हिम्मत धरली. आणि आपले लष्करांत व मावळे व
 हुजूर लोकांत निवड करून, चैंसॉट धारकरी माणूस निवडिले. निवडक
 हजार माणूस काढिले. वरकड लष्करामध्ये हजार दोन हजार सडे सडे
 राऊन फौजें निवडिले. शास्त्राखान पुणियास आला ही सबर तहकीक
 आणविली, आणि राजे राजंगंडावरून संडे होऊन, सालीं उतरून,
 निवडक लोक व लष्कर घेऊन चालिले. बाबाजी बापूजी व
 चिमणाजी बापूजी देशकुळकर्णी तर्फ खेडे हे दोघे बहूत शाहाणे

१४. गांठ नपडे = दाद, टिकाव लागणार नाहीं. १५. तजवीज = विचार.
 १६. शिवाजीच्या आंगांत देवीचा संचार होत असे. संचार झाला म्हणजे
 चिटणीस अगर कारकून जवळ बसून त्या वेळीं राजाच्या तोंडांतून जे शब्द
 येत ते टिपून घेत असत. ते शब्द वारे गेल्यानंतर राजास दाखवीत, व त्याचा
 अर्थ होईल त्याप्रमाणे तो पुढे वर्तन करी. १७. “उत्तम.” पाठांतर. १८.
 तहकीक = पक्की, निश्चित. १९. ‘सिंहगढावरून’ ग्रां० ड०. १. ‘मुस्तेद.’
 पाठांतर. २. ‘खेडबारकर’ म० प्रत. ‘खेडबारे’ असें शिवापुराजवळील
 खेडास म्हणतात.

व शूर, राजियाचे प्रीतिपात्र. हे दोघे बंधु बरोबरि घेतले राजि यांनी नेताजी पालकर व मोरोपंत पेशवे, यांच्या दोन कौजा केल्या. नेताजी पालकर पागा देखलिं एक कौज केली. शिलेदार व हशम मावळे मिळोन एक कौज पेशवे [यांची.] अशा दोन कौजा शास्त्राखानाच्या गोटाबाहेर अर्ध कोशावर दोन तर्फा उभ्या केल्या. आणि खासा राजियांनी ढाळ तरवार हाती घेऊन, तयार होऊन, हजार माणूस पायउतारा बरोबर घेतले. आणि नबाबाचे गोठांत चालिले. बाबाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी खेडकर पढें चालिले. त्यांचे पाठीवर कुलू लोक व राजे चालिले. त्यांबाचे दूळ थोर, जागां जागां लष्करांत राजियासि कोणाचे लोक ? कोण ! कोठें गेले होते ? म्हणून पुसतात. “कटकांतील लोक, चौकी पहाऱ्यास गेलो होतो,” असें भाषण बाबाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी बोलत चालिले. इतक्यांत मध्यान्हरात्र जहाली. नबाबाच्या डेन्याजवळ गेले. हजार माणसाच्या फौजा केल्या. डेन्यास जाऊन दोन तर्फेने उमे राहिले. दोनशें माणूस त्यामध्ये निवडून खासा राजियांने आंगेचै चिमणाजी बापूजीस सांगेन बाड कटारीने चिरून आंत शिरले. तों डेरियांत डेरे, सात बाढाचे केरे, तितकेही फोडून चिरून आंत गेले. लोक चौकीचे निजले होते. त्यांस कळों दिलें नाहीं. तेव्हां राजा खासा नबाबाचे डेरियासि पावले. डेरियांत डेरे सात व दाया [?] अंसा समुदाय

३. देखील=सुद्धां, सहित. ४. तांब=यवन. ५. ‘छविन्यास’. पाठांतर. ६. एका प्रतींत ‘मध्यान्ह’ हा शब्द नाहीं. ७. ‘समागमें.’ पाठांतर. ८. ‘बाड’=कनाथ, पडदा. ९-१. “तो डेरियांत बायका व खान असे होते. त्यामध्ये कित्येक समया व मेणवत्या लाऊन जागत होते. हे परके लोक देखोन त्यांनी गिळ्हा केला. इतक्यांत चिमणाजी बापूजी यांने खोजे पांच पुढें पांचजण होते त्यांस मारिले. वरकड बायका पळविल्या. त्यामध्ये उरदाबेगीन बेवीस पंचवीस होत्या, त्या युरगू घेऊन मारीत चालल्या. तेव्हां राजे यांचे लोकांनी उरदाबेगीन पांच सात मारिल्या. त्याही दृढून राहिल्या. इतका गलबला होतांच नबाबास कळले कीं, गलिमाचे लोक अले. त्याजवरून खासा राहुटींतून उद्धून बायकांत शिरला.” महाड प्रत. उरदाबेगीन=उडदेविगीन=लढाऊ बायका, बायक-शिपायी. युरगू=युरगूज=शब्दिवशेष, गदा.

खानाचीं बोटें तीन उडाली. तेव्हा गलबा थार जहाला. गनाम आला असें कळून चौतर्फीनी लप्पकर तयार झाले. मग राजे बाहेर निघाले. चौकीचे लोक व लप्पकरचे लोक गनीम कोठे म्हणून धाऊं लागले. त्यांजबरोबर हेही गनीम कोठे म्हणोन धांवत धांवत बाहेर निघाले. आणि आपली फौज सरनौबत व पेशवे होते त्यांत मिळून चालिले. मैंनिमाची फौज कुलू तयार होऊन आपले गोटांतच शोध करूं लागले. यांचा मार्ग लागत नाही म्हणून नीट वाटेने निघोन ठिकाणी पावळी.

दिवस उगवलियावर उपरांत नवाबाच्या परामृष्टैस कुलू वजीर आले. पाहतात तों नवाबाचीं तीन बोटे तुटून गेलीं. वरकड कित्येक लोकांचा नाश व बायकांस व खोजेयांसि जखमा जाहल्या. कित्येक लोक मेले. असें कळून नवाब बोलिला जे, “गनीम इतका साशा डेन्यापर्यंत येई तों कोणी वजीर हुशार जाले नाहीत, स्वरदार कोणी नाहीं. अवघे फितव्यांत मिळाले. आतां इत्यैर कोणाचा येत नाहीं. आज राजा येऊन आपलीं बोटे तोडिलीं. उद्या मागती येऊन आपलें शीर कापून नेईल. शिवाजी मोठा दगेस्वोर आहे. दगा दिघला. आणखी दगा देईल. आमच्या लप्पकरचा इतवार येत नाहीं. आतां येथून कूच करून माघारां दिल्हीस जावें. या लोकांबरोबरि आपणास राहावत नाहीं.” असा तूट विचार करून तिसरे दिवशीं कूच करून माघारा दिल्हीस चालला.

राजे राजगडास आले होते. बातमी स्वर शत्रुच्या सैन्यांतून आणली कीं, “शास्तासानाचीं तीन बोटे तुटोन गेली. उजवा हात थोटा जहाला. वरकडही कित्येक लोक मेले. नवाब दहशत साकन

१०. गनीम=शत्रु. येथे मोंगल. ११. “लग्नाच्या वराढी लोकांबरोबर शिवाजी आणल्या मावळ्यांसह शिरला, खान शिवार्जीच्या वाव्यांत राहिला होता,” असें आंट डफ म्हणतात. १२. परामृष्ट=परामर्ष=समाचार. १३. इतवार=विशास.

पळोन दिल्हीस चालिला.” हें वर्तमान आले. त्याजवरून राजे बहुत खुशाल जाले कीं, “कत्ते होऊन आलों. शास्त्राखानास शारत केली. पादशाहानें नांव ठेविलें परंतु हें व्यर्थ ठेविलें नाहीं. तें नांव आपण शास्त करून नांव रुजू केलें !” अशी खुशाली करून साखरा वाटल्या. भांडी मारली.

अशी कत्तेची सबर दिल्हीस पादशाहास अगोदरच जाहीर जहाली होती. पादशाह मनांत आश्रय करून मनांत बेदिल जाले. “नवाबाची फौज म्हणजे काय, आणि फौजेत राजा आगें शिरून [त्यानें] मारामारी केली म्हणजे काय ? शिवाजी अदमी नव्हे, बडा सैतान होय.” ऐशा कित्येक गोष्टी बोलून राहिला. पुढे नवाब आला, ऐसें कळोन दर्शन वर्ज्य केले. एक तर मसलत नामोहरम जहाली, दुसरी शास्त केली. या दोन गोष्टीवरून भेटीस येऊ न दिले. आपले हवेलींत जाऊन राहणे म्हणून सांगितले. त्याजबरो-बरि वजीर गेले होते त्यांस आणून अपमान केला आणि दौलती मना केल्या. त्यांहीं उत्तर दिले जे, “सरदार पादशाहांनी दिला त्याच्या हुक्मांत राहणे म्हणून हुक्म केला. त्या करितां सरदार नामोहरम होऊन आला. आम्हीं काय करावें ? आता मदाना सरदार देणे. त्याजबरोबरि जाऊन जुंज करून कस्त मशागत करूं.” असें उत्तर देतांच मागती सर्वांचा दिल्हीसा करून मनसवा करार केला, पुढे कोण सरदार पोटवावा ? कोण कत्ते करून येईल ? असा विचार करून सरदार निवडितां मिरजाराजा जवसिंग रजपूत निवडिला. त्यास आणून घुशाल^{१९}सान्यांत बसौन पादशाहांनी नानाप्रकारे सांगितले कीं, “शिवाजीवर तुम्हीं जाणे. आपण पादशाहांनी जावें किंवा तुम्हीं जावें. असें जाणोन तुम्हांस रवाना करितो. बरोबरि फौज देतो. नाना हुन्हरें शिवाजी हस्तगत करून बरोबरि घेऊन येणे.” म्हणोन हत्ती, घोडे, ढाला, फिरंगा, तर्कशकमान, दौलत, इजाफा^{२०}

१४. “नांव यथार्थ ठेविलें नाहीं. नांवाप्रमाणे करामत केली नाहीं.” प्राठांतर.
 १५. रुजू=यथायेग्य, यथार्थ. १६. दौलता=सरंजाम, जागिरी. १७. कस्त, मशागत=मेहनत, श्रम. १८. दिलासा=आश्वासन. १९. घुशाल-खाना=(स्नानमंदिर)=खलचतखाना. २०. इजाफा=अधिक.

देऊन, नांवाजून, तैसेच बरोबरि लढाईच्या तेशीफा देऊन रवाना केले. दिलेलखान पठाण उमराव वजीर मोठा जोरावर त्यास पादशाहांनी कुल फौजेची हैरोली देऊन, पांच हजार पठाण बरोबरि दिले. दिलेलखानासही हत्ती, घोडे, वर्षे दिलीं. ऐशी हजार स्वार बरोबरि दिले. याखेरीज जेजाला व तोकखाना असे नाना जातीचे दिले. स्वार पठाण उ न्मा द रजपूत रवाना केले. पादशाहांनी दिलेलखानास वेगळे वाटेने अंतस्थीं बोलावून आणून सांगितले कीं, “मिरजाराजा रजपूत आहे व शिवाजी हा हिंदू आहे. कांहीं कितवा करतील. त्यास तुम्ही आपले इतवारा, पादशाहाचे खानाजौँदे आहां. अशी बातमी राखोन दगा न खाणे.” असें सांगितले आणि पाठविले.

ते दिलीहून निघाले तेव्हां पूर्वी शास्त्राखान चालिला त्याप्रमाणे दूळभार निघाला. पृथ्वी-आकाशापर्यंत एकच धुराका उठला. ऐसा सेनासमुद्र दक्षिणेस चालिला. मजल दर मजल चालिले. मुक्काम होय तेथें दीड गांव लांब, गांवभर रुंद, लष्कर राहात असे. तेव्हां जपसिंग राजियांनी मनांत विचार केला कीं, “शिवाजी मोठा दगेखोर, मोठा हुन्नरवंत आणि मदर्ना शिपाई आंगाचा सासा आहे. अफजलखान आंगे मारिला. शास्त्राखानाच्या डेन्यांत शिरोन मारामारी केली. आपणास यश कसें, येईल ?” म्हणून चिंता केली. “तेव्हां मोठमोठे ब्राह्मण पुरोहित यांनी उपाय सांगितला. “देवी प्रयोगीं अनुष्ठानें करावीं म्हणजे यश येईल,” असें सांगितले. मग मिरजा बोलिला जे, “कोटचंडी करावी आणि अकरा कोट लिंये करावी. कैमनार्थ बगळामुखी कालरात्री प्रीत्यर्थ जप करावा. असें अनुष्ठान करावे.” चारशें ब्राह्मण अनुष्ठानास घातले. प्रत्यहीं अनुष्ठान चालिले. अनुष्ठानास दोन कोट रुपये अलाहिदा काढून ठेविले. आणि तीन मास अनुष्ठान चालून सिद्ध केले. अनुष्ठानाची पूर्णहुति करून, ब्राह्मणांस दून दक्षणा देऊन संतर्पण केले. मग मजल दरमजल चालिले.

२१. तशीफा, तशरिफा=पोषाक, वस्त्रे. २२. हारोली=चिनी, अघाडी. २३. खानजाद=(आमच्या) घरीं वाढलेले. २४. कामनार्थ=इष्ट मोळीचे सिद्दीसाठीं. २५. ‘बगळामुखी काल रात्री’ ही देवी क्षेत्र ?

या उपरि महाराज रौंजगडीं होते तों जासूद हलकारे आले. त्यांनी स्वबर सांगितली कीं, “जयसिंग मिरजाराजा ऐशीं हजार स्वार बरोबरि दिलेलखान पांच हजार पठाण ऐशी फौज येत आहे.” ऐसें ऐकून राजश्री विचारांत पडले. आपले कारकून हुजूर आणून विचार केला. त्यांणीं सर्वांनीं सांगितलें कीं, “अफजलखान मारिला आणि शास्ताखानास दगा दिला. ते गैरहुशार मुसलमान होते. हुंनरही नवाच केला. [तें] सर्वही रजपुतास जाहीर आहे. दगा करूं देणार नाहीं. याशीं सळा करावा.” ऐसे बोलिले. राजे बोलिले जे रजपूत कैसा तरी वळला जाईल, परंतु हा दिलेलखान मोठा हरामजादा, बेमान आहे. पादशाहाचा मेहरबानीचा अंतर्गत आहे. तो कांहीं भला नाहीं. तोच काय करील तें न कळे. तो बराबरि नसता तरि आमचा मनोरथ पूर्ण होता. बरें आतांच काय आहे ! श्रीचे राज्य ! श्रीवर भार घातला आहे. तिचे चित्तास येईल तें ती करील.” असें बोलिले. त्यावर तो दिवस गेला. दुसरे दिवशीं श्रीभवानी येऊन बोलूं लागली कीं, “अरे मुला, या वेळेचा प्रसंग कठीण आहे. जयसिंगास मारवत नाहीं. तो सळा करीत नाहीं, भेटावें लागतें. भेटून दिल्हीस जावें लागेल. तेथें कठीण प्रसंग होईल. परंतु आपण बराबर येईन. लेंकरास नाना यत्ने करून रक्खून, घेऊन येईन. यशस्वी करीन. चिंता न करणे. म्हणोन लेंकरास सांगणे. लेंकरास आपले राज्य आपण वरदान दिलें तें आपण कांहीं एक पिढी दिलें नाहीं, सत्तावीस पिढी दिलें. दक्षणेचें [राज्य] नर्मदा-पर्यंत दिलें असे. राज्याची चिंता मला आहे. पूर्ण समजणे. लेंकरूं वेडीवांकडी चतंणूक करील तें सर्व आपणास सावरणे लागतें. कोणेविशीं चिंता न करणे.” असें सांगोन श्री अदृश्य जहाली. तीं वाक्ये लिहिणारांनीं लिहून ठेविलीं होतीं. त्याउपर राजे सावध

२६. रायगड येथें शिवाजी या वेळीं होता, असें ग्रांट डफचे म्हणणे आहे. जयसिंग येण्याच्या पूर्वी तुकतेच त्याणे आपले आरमार गोंव्याच्या पलीकडे नेऊन बासिलोर (बासिलूर) येथून अमूप लट आणिली होती.

२७. हुचर = युक्ति.

जैंहाले. मग श्रीचीं वाक्यें सर्वांनी निवेदन केलीं. त्याजवद्धन राजे बहूत सतोष होऊन, हिंमत धरली.

ऐशियांत जयसिंग [यानें] पुरंधर, कौंडाणा या दोहों गडांचे दरम्यान येऊन मुक्काम केला. आणि राजियाकडे जासूद पत्रे पाठविलीं कीं, “तुम्ही शिसोदे रजपूत. आम्ही तुम्ही एकाचे एकच आहों. तुम्हीं भेटीस येणे. तुमचे सर्व प्रकारे वरें कहूं.” म्हणोन पत्रे पाठविलीं. तीं पत्रे राजगडास आलीं. राजियांनी वाचून हेजीब कोण पाठवावा ही तजवीज करून विचार करितां रघुनाथ पंडित थोर संनिध होते त्यांस “पाठवावे. रजपुताज वळ प्रसंग पडला तर हे थोर शास्त्र आहेत. रजपूतही शास्त्र जाणतो. त्याशीं व यांशीं गाठ बरी पडेलै.” असा विचार करून रघुनाथपंडितांस पंडितराव म्हणून किंताव दिला. आणि त्यांबरोबर वर्षे अलंकार देऊन मिरजाराजियापाशीं पाठविले. ते शत्रुसैन्यांत गेले.

राजियाचा हेजीब आला हें वर्तमान कळून मिरजाराजियांनी बहूत सन्मान करून भेट घेतली. बोलणे जाले. जयसिंग बोलिला जे, “दिल्हीचा पादशाह बहूत जोरावर यांशीं शत्रुत्व लावलियांने शेवट लागणार नाही. राजियांनी आपले भेटीस यावे. आपण बराबर घेऊन जाऊन पादशाहाची भेट करवू. जैसा रामसिंग आपला पुत्र तैसे तुम्ही आपले आहां. आपण तुमचे वाईट करणार नाहीं.” येविशीं श्रीकपूरगौराची पूजा करून बेल तुळशी दिल्या. आणि पंडितरायासि वर्षे दिलीं व राजियासि वर्षे अलंकार पाठविले. आणि सांगोन पाठविले कीं, “भेटीस येणे. सहा चार महिने कोट भांडवणे, तोलदारी दाखवणे. मग भेटीसै^३ येणे.” असे सांगून रघुनाथ पंडितराऊ यांस गुपरूपे निरोप दिला. ते परतोन राजगडास राजियाजवळ येऊन वर्तमान सांगितले. त्याजवद्धन राजे संतुष्ट

२८. मार्गे पृष्ठ ३५ टीप १६ पाहा. २९. ‘गोमटे’ महाड प्रत. ३०. “रजपुताजवळ पंडिताचा प्रसंग फार. रजपूत शाहाणा शास्त्र जाणता.” पाठांतर. ३१. हेजीब=वकील. ३२. “येविशीं ठाकुरजीची पूजा करून तुळशी काढून हातीं दिघल्या.” पाठांतर. कपूरगौर=शंकर. ३३. “सह चार महिने” वगैरे शब्द महाड प्रतीत नाहींत.

जहाले. जागां जागां गड कोट यांसि ताकीदे करून तमाम मजबुदी कराविली. आणि गड भांडवर्णे म्हणून स्थळास्थळास सांगोन पाठविले.

पुढे जयसिंगाच्या लष्करांत राजियाचा हेजीब आला होता हें वर्तमान दिलेलखानास कळून मनांत कष्टी जहाला. “शेवटीं हिंदूस हिंदू मिळून काम जायां करतील,” ऐसे म्हणून दुसरे दिवशीं दिलेलखान मिरजाराजियाच्या भेटीस आला. आणि बोलूं लागला कीं, “उगेच काय म्हणून वैसलेत ? गोटाजवळ कोंडणा व पुरंधर हे दोन किले आहेत. पुरंधरास आपण मुळ^{३४}नांदवा करितों, आणि गड घेतों. तुम्हीं कोंडणा गड घेणे. गड घेत चाललां म्हणजे शिवाजी येईल.” असे बोलतां मिरजराजा बोलला जे, “गड आले तरि बरें. नाहीं तर नामोश जाईल. याजकरिता गडास न लागवें. मुलूक कावीज करावा. गडास सामान चालों न द्यावें म्हणजे गड आपाप येतील.” असे बोलतां, दिलेलखान रागें उठून चालिला. “आपण आतांच जाऊन पुरंधर घेतों. तुम्ही कोंडणा घ्याल तरि घेणे.” असे म्हणून उठोन, गोटास येऊन नगारा करून, ढाळ फिरंग घेऊन, पुरंधराखाले येऊन, मुक्काम करून गडावरि येलैगार केला. पायउतारा होऊन पांच हजार पठाण व दहाजार बैलै^{३५} तोफाची पायउतारा जहाले. येंदारी [!] व आड-हृत्यारी व स्लाशी लोक वीस हजार लहान थोर पायउतारा होऊन लगट करीत चालले.

तेव्हा पुरंधरावरि नामजाद लोकांचा सरदार राजियाचा मुरार बाजी परम्भ म्हणोन होता. त्याजबरोबर हजार माणूस होते. या-

३४. मुळतानांदवा=साहसाधिरोह, जितावर उदार होऊन किल्लाचावर हळा करीत चढणे. ३५. नामोश=लौकिक, आब, कीर्ति. ३६. येलगार=इला. ३७. बैलै बैले, बैल [?] “खासा पाय उतारा होऊन...आठ हजार रोहिल.” ३८. ग्रन्त. बैलै-एक प्रकारचे लढाऊ लोक? तोफाची=तोफ-खान्याकडील लोक. ३९. आडहृत्यारी=तरवार, बंदूक शिवाय करून इतर हृत्यार वाळगणारी. ४०. नामजाद=लौकिकाचे, विख्यान. ग्रांट डफ म्हणतो “बाजीराव देशपांडे हा महाडचा देशपांडा.”

सेरजि किल्यांचे एक हजार होते. असे दोन हजार लोक होते. त्यांत निवड करून मुरार बाजी यांनी सातशें माणूस घेऊन [ते] गडाखाले दिलेलखानावरि आले. दिलेलखान तोलदार, जोरावर पठाण पांच हजार यांखेरीज बैले वगैरे लोक ऐशी कौज गडास चौतर्फा चढत होती, त्यांत जाऊन सरमिसळ जहाले. मोठे घोरांदर युद्ध जहाले. मावळे लोकांनी व खासा मुरार बाजी यांनी निर्दैन करून भांडण केले. पांचशें पठाण लष्कर ठार जहाले. तर्सेच थैंहिले मारिले. खासा मुरार बाजी परभू दिलेलखानाच्या देवँडी पावेतो साठी माणसांनिशी मारीत शिरले. दिलेलखान देवँडी सोडून माधारा जहाला. आणि लोकांस सांगून तोफखाना व तिरंदाज बरच्या व आडहत्यारी एक हजार लोक यांजकडून मार करविला. त्यामध्ये साठी लोक पडिले. मुरार बाजी परभू यांनी ढाळ फिरंगी घेऊन दिलेलखानावरि चालोन आले. महाराजांचे नावांजलेले लोक ते खर्च जहाले आतां काय मुख दाखवावें? म्हणोन नीट चालोन जावें असें मनांत आणोन खानाशीं गांठ घातली. तेव्हां दिलेलखान बोलिला जे, “अरे तूं कौळै घे. मोठा मदाना शिपाई तुज नावांजितों.” ऐसें बोलतां मुरार बाजी बोलिला जे, “तुझा कौल म्हणजे काय? मी शिवाजी राजाचा शिपाई, तुझा कौल घेतों कीं काय?” म्हणून नीट खानावरि चालिला. खानावर तरवारीचा वार करावा तों खानानें आपले आंगें कमाण घेऊन, तीरमारून, पुरा केला. तो पडला. मग खानानें तोंडांत अंगोळी घातलीं कीं, “असा शिपाई खुदानें पैदैंही केला.” ऐसें आश्रय केले. मुरार बाजीबोवर तीनशें माणूस ठार जहाले. वरकड चारशें माणूस गडावर गेले. दिलेलखानानें शिरची पगडी उतरली. आणि गडावर चालून घेतलें कीं, “गड घेर्इन तेव्हा पगडी बांधीन.” ऐसा नेम करून चालिला. तों दरवाज्याखाले घेऊन ढालेचा कोट करून बसला. किल्यांचे लोक मुरारबाजी

४०. निदान करून = निकरावर घेऊन. ४१. कांहीं प्रतींत ‘रोहिले’ व कांहींत ‘बैले’ असेंही आहे. दुसरा पाठ टीक दिसतो. वर पृष्ठ ४२ टीपै ३७ पाहा. ४२ “‘गोटापावेतों” पाठांतर. ४३. कौल घे = (आमच्या) स्वाधीन हो. ४४. खुदानें पैदा केला = परमेश्वरानें उत्पन्न केला, घडला.

पडला म्हणोन गणना न करितां शरतीनें भांडूं लागले. “एक मुरार बाजी पडला! तरि काय झाले? आम्हीं तैसेच शूर आहों. ऐशी हिंमत धरून भांडतों.”

हें वर्तमान राजियासि राजगडीं कळलें कीं, “दिलेलखानानें पुरंधरास लगट केला. मुरार बाजी परभु पडला. तीनरों माणूस रणास आले.” हें कळोन मनांत चिंतातूर जहाले कीं, “गड दिलेलखान जेव्हां घेतो, तेव्हां वरकड किले आपाप जातात. मग आपण भेटल्यानें रूप नाहीं. जोंवर गड आहेत तोंवर भेटोन आपले हातें जे गड देणे ते देऊन सळा करावा, हें उचित.” म्हणोत्त रघुनाथभट पंडितराऊ मिरजाराजियाजवळ पाठविले कीं, “आपण तूर्तच भेटीस येतों. दिलेलखानानें गड घेतला, मग भेट जाहल्यानें ह ल वा री [?] आहे.” असें सांगोन पाठवून भेटीस जावेंसे केले. पंडितराऊ जाऊन जयसिंगास भेटले. वर्तमान श्रुत केले. मग त्यांणेही उत्तम म्हणून मागती शफत क्रिया बळकटी केली. आणि पंडितराव राजगडास आले. येतांच खासा राजा हजार माणूस निवडक करून बोबर घेतले. श्री शंभूस व भवानीस नमस्कार केला व मातोश्रीस नमस्कार केला, भेटले. शिष्ट तपस्वी ब्राह्मणांस नमस्कार केला. सर्वांचा आशीर्वाद घेऊन गडाखालीं उतरोन चालले. ते एकाएकीं मिरजाराजियाचे गोटांत गेले. पुढे पंडितराव जाऊन सांगितलें कीं, राजे आले. ही खबर कळतांच जयसिंग देवडीबाहेर पायउतारा खासा आला. राजे पालखींतून उतरून भेटले. उभयतां जाऊन एकासनीं वैसले. आणि राजे मिरजाराजियासीं बोलूं लागले कीं, “आपण जैसा रामसिंग तैसेच तुम्हांस, त्याचें रक्षण कराल तैसें आपलें करणे.” असें बोलून वैसले. मग जयसिंग बोलला जे, “हीच गोष्ट खरी. आपण रजपूत, तुम्ही व आम्ही एकजाती आहों. अगोदर आपलें शीर जाईल, मग तुम्हांस काय होणें तें होईल.” असा भरंवसा बोलून शपथ वाहिली. मग राजे बोलले जे, “तुम्हांस जे गड पाहिजे ते आपण देतों. दिलेलखानास बोलावून आणवणे. पुरंधर तुम्हांस देतों. निशाण तुमचें चढवितों. परंतु मुसलमानास

यश देत नाहीं.” अशी गोष्ट बोलल्यावर जयसिंग सुशाळ जहाळा. आणि बोलिला जे, “ दिलेलखान फार्मिंदौ आहे, घादशाहाचे मेहेर-बानीचा आहे. त्यास मुजे हातीं करून लागतो. तुम्हींच दिलेलखानाचे भेटीस जावें लागतें. आपण रजपूत आसविषयी तुम्हां-बराबर देतो, ते तुमची भेट करून आणतील, फिकीर न करावी. तुमचे ^{१६} लेवेस जडभारी तरि आपण पन्नास हजार फौज रजपूत [सुद्धां] खेस्त होतों.” ऐकून राजे म्हणों लागले जे, “ [मी] शिवाजी आहें. दिलेलखानाचा गुरुमान धरितों कीं काय ! तुमचे आज्ञेने जातों. भेटतों.” म्हणून निरोप घेऊन मिरजाराजियांनी सुभानसिंग आपला मामा, थोर योद्धा मोठा बळाचा, शूर, दिलेलखानाचे संवाईंने तोटदार, दिलेलखानही त्यास जाणे, असा बराबर दिला. आणि “ राजा सांभाळोन घेऊन येणे. तुझे भरंवशावर पाठवितों,” असें बोलून पाठविला. सुभागसिंग पन्नास रजपूत आपले जोडीचे समागमे घेऊन चालिला. जेथे दिलेलखान पुरंधरचे दरवाज्याजवळ होता तेथें राजे गेले. पुढे दिलेलखानास खबर पाठविली कीं, “ शिवाजीराजे घेऊन मिरजाराजियासि भेटले, तुमचे भेटीस येतात.” हें कळोन दिलेलखान मनांत जळला. मनगटे चाविलीं कीं, पुरंधर किण्याचें यश आपणास आलें नाहीं, आपले विद्यमाने बोलणेही नाहीं. यश रजपुतासि आलें. म्हणून श्रमी होऊन, पुढे सामोरा घेऊन, रागें रागें राजियासि जोरानें आंवळोन धरून घडीभर भेटला. दिलेलखान म्हणजे मोठा बळकट. एका हत्तीचे बळ किंवा जास्तीच होईल. आणि हत्ती बराबर खाणे. दररोज हत्ती खातो तेणेप्रमाणे वजने खाणे. शरीर तरि दुसरा हेडंब राक्षसच ! ऐसा थोर. त्याणे रागे भरून एक घटकाभर रागे, जोराने राजियास आंवळून धरिले. परंतु सरदार जोरावर, बळकट तेसाच. त्याणे खातरेस आणिले नाहीं. मग भेटीची मिठी सुदूर एकीकडे लोडाजवळ उभयतां वैसले. दुसरे बाजूस लोडाशीं सुभानसिंग वैसले. दिलेलखान कटारी जवळ करून, वर हात ठेवून वैसला. आणि

४५. फार्मिंदा = डौली, गर्विट. ४६. ‘केसासि’ पाठांतर. ४७. खेस्त होतों = मरून जातों. ४८. युमान = पर्वा, हिशेब. ४९. ‘दुप्पट’ पाठांतर.

क्रोधें करून सुभानसिंग यासि पुसिले^{५०} कीं “राजावरोवरि तुम्ही आलां आहां ! ” असें पुसिले. तेव्हां मनामध्यें हा का रा धरून सुभानसिंग बोलिला जे, “खानजी, तुम्हांकडे राजे आले. आतां उद्यां तुम्हांस जे गड पाहिजे ते देऊ. तुम्हीं उतरून गोटास येणे. असा मिरजाराजियांचा हुकूम आहे.” असें बोलिल्यावरि बहूत कष्टी जाहला जे, आपला मनोरथ सिद्धीस गेला नाही. “तुम्हीं साहेब* लोक आहां. तुमच्या हुकुमानें येऊ. परंतु हा किण्ठा उद्दीक आपणास घेऊन देणे. निशाण चढवून येतो.” असें बोलतां सुभानसिंग म्हणूं लागला कीं, “गड आपणाकडे आला, तुम्हीं चलावै.” त्यावरून दिलेलखान उतरोन खासा गोटांल आला. चौकी किळूयास ठेविली. राजियासि पानविडे देऊन रवाना केले. “तुम्हीं मिळोन मिरजाराजियाजवळ जाएं; ते वडील आहेत; ते करतील त्यांत आपण आहें.” [असें बोलला.]

असें बोलतांच राजे व सुभानसिंग मिरजाराजियाकडे आले. वर्तमान सांगितले. मग जयसिंगांनी व राजियांनी एकपंकी भोजन केले. राजियास राहावयास डेरा दिला. रात्रीं उभयतांचे बोलणे जाले. “किले अवधे पादशाहास यावे आणि दिल्हीस चलावै.” असें बोलतांच राजे म्हणूं लागले जे, “आपल्यापैकी सत्तावीस गड देतों आणि आपण व आपला पुत्र संभाजी ऐसे पातशाहाचे भेटीस येतों. भेट करून इकडील दक्षणेच्या बादशाही इदलशाही व कुतुब-शाही व निजामशाही वरि आपणास नामजांद करणे. तीन पादशाही फत्ते करूं. एक पादशाही निमाजशाही त्यांहीं फत्ते केलीच आहे. दोन पादशाही तुम्हांस घेऊन देतों,” म्हणून बोलिले. मिरजाराजियांनी कबूल केले. आणि पुण्याहून कूच केले. राजियांनी संभाजीराजेही आणविले. सत्तावीस किले तांबास दिले. निशाणे चढविली. वरकड राजगड व कोट मोरोपंत पेशवे व निळोपंत

५०. ‘व सुभानसिंग यासि पुसिले कीं केव्हां आलां ? ते म्हणों लागले कीं, ‘आतांच आलों. मिरजाराजियासि भेट झाली. तुमचे भेटीस आलों’” म० प्रत. * साहेब=स्वामी, वरिष्ठ. ५१. नामजाद करणे=नेमणे.

मजमदार व नेताजी पालकर सरनोबत असे मातुश्रीच्या हवालें केले. आणि आपणही दिल्हीस जावें, पादशाहाची भेट घ्यावी असा करार केला. पुढे पादशाहास कळावें म्हणून जयसिंग राजियांनी आपला वकील रवाना केला. त्याजबराबरि राजाचा जावा, त्यास सोनाजीपंत डबीर याचा मेहुणा रघुनाथपंत कोरडे यांस दिलें. हे उभयतां पुढे दिल्हीस रवाना केले. राजियांनी अर्जदस्त पादशाहास दिली कीं, “आपण भेटीस येतों.” म्हणून पत्र लिहून दिलें. याउपरि मिरजाराजियाबरोबरि आपली फौज घेऊन राजे विजापुराकडे चालले. मार्ग चालतां मिरजाराजे व शिवाजीराजे एका हवद्यात बैसले. आणि चालिले. कुलू वजार येऊन सलाम करीत. दिलेलखान जोहार न करी. निमित्य कीं राजे [व] ते एके जागां, आणि आपण जोहार कैसा करावा ! ये गोष्टीनें सलाम न करी. पुढे विजापुरासही सऱ्हा केलीं. उपरि उभयतांनी दिल्हीस जावें, त्यास मिरजा बोलिला जे, “पादशाह बहुत हुन्हरवंत आहे, बेहमान आहे. आम्ही तुम्ही बरोबरि गेल्यानें दगा दोघांसि केलियानें कसें करावें ? आपण मागाहून येतों. औरंगाबादेत राहतों. तुम्हीं दिल्हीस जाऱें. आपला पुत्र रामसिंग हुजूर आहे. तोही तोलदार, भिडेचा आहे. त्यांस सांगोन पाठवितों. त्याचे हातें भेट घेणे. सरंजाम करून दृक्षणेस येणे. तुम्ही दिल्हीहून निघालां म्हणजे आपण दिल्हीस जाऊं. तोंपर्यंत आपण बाहेर आहों. पादशाहास भेटल्यावर तो तुम्हांशीं बेहमानी न करी.” म्हणवून तजवीज सांगून रामसिंगास पुढे पत्रे पाठऊन, ठीक करून, राजियासि रवाना केले. राजियांनी बरोबरि घेतले कारकून व हुजुरे तपशीलः—

निराजी राऊजी शाहाणा १. त्रिंबकजी सोनदेव, सोनाजी-पंताचे पुत्र, कलम १. माणको हरी सबनीस १. दत्ताजी त्रिंबक १. हिरोजी फरजंद १. राघोजी मित्रा १. दावलजी गाडगे १.

मावळे लोक १००० एक हजार, लैंप्कर ३००० तीन हजार.

५२. विजापूरकराचे किले सर करण्यात शिवाजीने यावेळीं फार मदत केली, त्याबद्दल औरंगजेबानें त्यास पत्रे लिहून त्याची तारीफ केली.
५३. हुन्हरवंत=युक्तिमान्. ५४. ‘स्वार’ पाठांतर.

येणे प्रमाणे. यां सहवर्तमान राजे राजगडास येऊन, सर्वांच्या भेटी घेऊन, सद्दृश्यप्रमाणे बोबर घेऊन, राजे व पुत्र असे उभयतां मजल दरमजल दिल्हीस चालिले. पादशाहास राजे भेटीस येतात हें कळोन आपले कुलू कौजदार व महालमोकासे यांसि ताकीदपत्रे पाठविलीं कीं, “शिवाजी राजे मुलाजमतसि येतात. जे जागां मुक्कामास राहतील तेथील कौजदारांनी येऊन भेटावे. दाणापाणी जो लागेल तो यावा. शाहाजादे यांचेप्रमाणे आदैचै चालवावी.” ऐसे रोखे^{५५} पाठविले. त्यावरून राजे मजलीस जात तेथें कौजदार भेटून दाणापाणी जो खर्च लागेल, तो यावा. असे दोन महिन्यांनी दिल्हीस पावले.

राजे आले ही खबर पादशाहास समजून रामसिंग पुढे भेटीस पाठविले, रामसिंग येऊन भेटले. रघुनाथपतं कोरडे पहिले हेजीब पाठविले तेही येऊन भेटले. पादशाहाचं सर्व वर्तमान सांगितलें. बाह्यात्कार समाधान खुशाली सांगितली. “मनांत पादशाहाचं काय आहे न कळे,” असें बोलिले. रामसिंग भेट घेऊन पादशाहापाशी आले. वर्तमान सांगितलें. पादशाहांनी एक हवेली जागा सचंतर शिवपुरा म्हणून वसवून [तेथें राजे] रॉहिले. मुहूर्त पाहून पादशाहाचे भेटीस चालिले. पादशाहांनी सदर करून, पांच हत्यारे आपणाजवळ ठेवून, कंबरबस्ती करून, आंगांत जरीची^{५६} कुडती घालून खासा तख्तीं बैसला. तैसेच तख्ताजवळ मोठे मोठे शूर मदीने व तख्ताचे आसपास दोन हजार माणूस उभे केले. तैसेच आमखांस यामध्ये कुलू वजीर मुस्तेद करून उभे केले. मनांत कीं “शिवाजी सामान्य नाहीं, सैतान आहे. अफजलखान भेटीमध्ये मारिला. तैसाच उंडोन तख्तावरि आला आणि आपणास दगा केला तरि काय करावे?” असें समजून मुस्तेदीनिशी^{५७} बसला. राजियासि.

५५. अबाद=सन्मान. ५६. रोखे=पत्रे, हुळम. ५७. ‘ठाणेदार’ पाठांतर. ५८. ‘बादशाहांनीं हुळम केला कीं शिवपुरा आहे तेथें एक हवेली देणे’ पाठांतर. ५९. ‘जिरे मु डी’ पाठांतर. ‘जिरेची’ असें असतें तर बरे. जिरेह=कवच. ६०. आमखास=दरबारचा दिवाणखाना. ६१. ‘उठोन’, ‘चालोन’ पाठांतरे. ६२. ‘खबरदारीनिशी’ पाठांतर.

भेटीस बोलाविले. राजे व पुत्र संभाजीराजे व कारकून व हुजूर अगत्यागत्य दहार्जै भेटीस रामसिंग घेऊन गेले. पादशाहाची नजर जहाली. पादशाहा बोलला जे, “आवो शिवाजी रुजे.” असे बोलतांच राजियांनी तीन सलाम केले. मनांत भाव धरिला कीं, श्रीशंभु महादेव एक, दुसरा श्रीभवानी, तिसरा महाराज पितियास, ऐसे तीन सलाम केले. आणि उजवे बाजूस जसवंतसिंग महाराज नवकोट मारवाडचा राजा त्याचे शेजारीं सालतें उम्हे राहव्यासाठीं हुक्म [पातशाहांनी] केला. राजे व पुत्र उम्हे राहिले. रामसिंग यास पुसलें कीं, “आपणावरते शेजारीं कोण?” असे पुसिले. त्यास रामसिंग बोलिला जे, “महाराज जसवंतसिंग.” असे ऐकतांच राजा क्रोधयुक्त होऊन बोलिला कीं, “जसवंतसिंगासारखा उमराव! याच्या पाठी माझ्या लष्करांनी पाहिल्या असतील. याचे सालें आपण उम्हे राहवें म्हणजे काय?” असे क्रोधे बोलून रामसिंगाची कटार मीजेची घेऊन महाराजा यास मारितो म्हणवून कटार मागूं लागले. मग रामसिंग “धीर धरणे” म्हणून बोलूं लागले. शब्दाशब्दी होतांच पादशाहास कळले. पादशाहा म्हणूं लागले कीं, “काय जहाले?” रामसिंग बोलिला कीं, “जंगली बाघ हयवान, त्यास गर्मी जाहला. कांहीं करीणा जहाला.” असे बोलतांच पादशाहाचे मनांत शंका उत्पन्न जाहली. काय होईल तें न कळे. म्हणून रामसिंगास पादशाहा बोलिले कीं, “राजियास घेऊन डेरियास जाणे. उद्यांसाद्यां सावकाश मुलाखत होईल.” असे बोलतांच राजे व राजपुत्र व रामसिंग राजियाचे लोक देसील हवेलीस गेले. राजा बाहेर गेल्यावरि पादशाह संतोष जहाला. आणि “मोठा अनर्थ चुकला. शिवाजीची व आमची नजीर जाहली होती,” ऐसे बोलून राहिले.

राजे डेरियास गेलियावरि रामसिंग व आपण बैसोन बोलिले जे, “कोण पादशाहा! मी शिवाजी, मजला जसवंता सालतें उम्हे करावें!

६३. ‘खासे खासे पन्नास असामी’ पाठांतर. ६४. “शिवाजीराजा आवोजी”, “हा शिवाजीराजा कीं काय?” पाठांतर. ६५. माजेची= कंबरेची. ६६. “शिवाजीची डहव नदर साली होती.” म० प्रत.

करीणां कांहीं पादशाहास समजत नाहीं,” ऐसें बोलिले. रामसिंग बोलिला जे, “तुम्हीं भेटीस घेऊ नये. आले तरि रस रंग राखून निघन जाएं. तुम्हीं घेयून सुखरूप गेलेत म्हणजे आम्हांस मोठी जोडू जहाली.” असें बोलून रामसिंग आपले हवेलीस गेले.

राजियांनी आपले कारकून हुजुरे व रघुनाथपंत कोरडे यांसि बोलावून आणून विचार केला, “पुढे तजवीज काय करावी? पादशाहाची मजल्से कळली. तेथून यश पावून निरोप घेऊन कैसे जावे? पादशाहाजवळ कांहीं एक कार्य कबूल करून गेलियाविना पादशाहा निरोप देत नाहीं.” [मग] रघुनाथपंत कोरडे यांस सांगोन पाठविलें कीं, “तुम्हीं पादशाहास उद्यां जाऊन अर्ज करणे कीं, ‘स्वामीशीं आमचा दुसरा विचार नाहीं. आपण निखालींस आपले पुत्र घेऊन देखील भेटीस आलों. सेवका जवळोन चाकरी ध्यावी. दक्षणेस कुल अदलशाई व कुल कुतुबशाई दोनी पातशाही घेऊन हँजरतीस देतों. वरकड सुभे रवाना करतां त्यांची कामगिरी पाहणे आणि आपली कामगिरी पाहणे.’ ऐसे कितीएक गोष्टी बोलून एकांतीं घुसलखानियांत भेटीस बोलाविले [म्हणजे] भेटी घेऊन कित्येक मजकूर बोलूं, म्हणून अर्ज करणे,” म्हणून सांगितलें, त्याजवळून रघुनाथपंत कोरडे दुसरे दिवशीं पादशाहाजवळ जाऊन येणेप्रमाणे करीणा लिहून पाठविला. पातशाहानें रोखा वाचून चित्तांत विकल्प धरिला. आणि पत्राचे पाठीशीं जाव लिहिला कीं, “सबुरी करणे. तुमच्या मुद्यामाफक करूं,” असा जाव लिहिला. त्यांनी घेऊन राजियासि सांगितलें कीं, सबुरी करणे. तेव्हां विकल्प अहे, दिलखुलाशानें जाव दिला नाहीं, असा तर्क राजियांनी केला.

तेच दिवशीं शास्त्रसानानें जाफरखान दिवाण, पूर्वीलू पादशाहाचे वेळेतही त्यास दिवाणागिरी चालत होती, परंतु मुतालिकाचे हातून कारभार होता, ऐसे त्या जाफरखानास सांगून पाठविले कीं, “शिवाजी मोठा दगेसोर आहे. विद्यावंत असे. आपल्या गोटांत

६७. करीणा=हकिकत; व्यवहार? ६८. जोड=लाभ. ६९. ‘मसलत’ पाठांतर. ७०. निखालस=विश्वासपूर्वक, मनांत कपट न धरितां. ७१. हँजरत=हुच्चर, चरणशीं.

शिरला तेव्हां चाळीस गज जमीन उडाला आणि बाढांत शिरला. असा पादशाहांनी भेटीस नेऊ नये. नेला तरि चाळीस पन्नास गज जमीन उडोन दगा देईल.” असें सांगून पाठविले. त्याजवरून जाफरखानाने पादशाहास हें वर्तमान जाहीर केले. पादशाह मनांत सांचून त्यानें खरें मानले. बळकट मनांत विकल्प धरिली.

दुसरे दिवशी राजे यांस कळले कीं, जाफरखान दिवाणानें आपला गिळा पादशाहाजवळ केला. असें कळोन रघुनाथपंत कोरडे यांस जाफरखानाकडे पाठविले कीं, “आपले भेटीस येतों.” म्हणून पाठविले. त्यानें बहूत वेळ मनांत तजवीज करून ‘बरें, येऊं या’ म्हणोन सांगितले. त्यावरून राजे जाफरखानाचे भेटीस गेले. सन्मान बहूत केला. कित्येक आपले सरंजामाविशीं सांगितले, परंतु त्याचे मनांत आलें नाहीं. चाहेर ‘बहूत बरें’ म्हणून बोलिला. जाफरखानाची बायको ती शास्त्रखानाची बहीण, तिनें खानास आंतोन सांगून पाठविले कीं, “शास्त्रखानाचीं बोटें तुटलीं. अफजलखान मारिला. तसे तुम्हांसही शिवाजी मारील. त्यास लवकर निरोप देणे.” मग राजास वस्त्रे देऊन निरोप दिला. “पादशाहास अर्ज करून सरंजाम करवितों,” ऐसे बोलिला. मग राजे डेरियास आले. “जाफरखानही दिलेखुलाशानें बोलिला नाहीं. बरें, श्री करील तें खरें,” म्हणून बोलून राहिले.

दुसरे दिवशी पादशाहा यांणीं राजापाशीं ५००० स्वार व पायदळ पोलादखान कोतवाल यास [नेमून] हुक्म केला कीं, “तूं राजाच्या डेन्या भोंवतीं चौकी देऊन खचरदारनीं राहाऱें.” त्यावरून कोतवाल येऊन डेरा ठोकून राहिला. मग राजे घावरे झाले. कष्टी होऊं लागले. संभाजीराजे यांस पोटाशीं धरून बहूत खेद केला.

६९. येथपासून ‘प्रतापगड’ प्रतीचे पांच चंद (१२१-१२५) गाहाळ झाले आहेत. मधील मजकूर ‘सातारा’ व ‘खटाव’ प्रतीवरून घेतला आहे. ‘खटाव’ प्रत ही थोडे दिवसांपूर्वीं आमचे कडे आली. हींत शिवाजीची दिलीहून सुटका होईपर्यंत वृत्तांत आहे. ७०. दिलेखुलाशा=साफ मन, निष्कण्ट मन.

निराजीपंत व दत्ताजीपंत व ब्रिंबकपंत यांणीं बहुतां प्रकारे समाधान केलें. तेव्हां राजे बोलिले जे, “आतां काय हुन्नर करावा ?” असा विचार करितां रात्र झाली मग श्रीभवानी स्वप्रांत येऊन साक्षात्कार झाला कीं, “कांहीं चिता न करणे. येथून तुजला सा शत्रूंस भूल घालून, मोहनाख घालून, पुत्रासहवर्तमान घेऊन जाते चिता न करणे,” म्हणोनं अभय झालें. मग जागृत होऊन आप विषयी लोकांस सांगितलें आणि समाधान मानिलें.

दुसरे दिवशीं नाना जिन्नस मेवा खरेदी करून आणविला. आणि वेळूचे पेटारे आणवून १० पेटारे मेवा भरिला. एका पेटान्यास दोषे दोघे र लावून, मध्यें लाकूड घालून मेवा वजिरांस पाठविला चौकीच्या लोकांनी पुसळें कीं, पेटारे कोणाचे ? कोर्डे जातात ? मजुरांनी उत्तर दिलें कीं, “राजे यांणीं चौघां वजिरांस मेव पाठविला आहे.” त्यांणीं एक दोन उघडून पाहिले तों मेव खरा. मग जाऊं दिले. असा राँबता रोज लाविला. मग आठ चूरों रोजांनीं आपले स्वार व कित्येक कारकून लोक यांसही ‘पळणे, म्हणून सांगून पाठविलें. मग ते कुळू पळाले.

मग एके दिवशीं राजे व राजपुत्र एकँचै पेटान्यांत बसले. पुढे मार्गे पेटारे करून मध्यें पेटियांत बसून चालिले. ते वेळीं आपल साज सर्व उत्तरून, हिरोजी फरजंद यास घालून, आपले पलंगावरि निजविला. हात मात्र त्याचा उघडा बाहेर दिसूं दिला. आण शेळा पांधरून निजविला. आणि एक पोरगा रगडावयास टेविला जवळील कारकून होते^{७४} त्यांस अगोदर दिल्लीपलीकडे तीन कोसां वर एक गांव होता तेथें ठिकाण करून पुढे रवाना केले होते. आणि आपण उभयता पेटारियांत बसून निघोन चालिले. चौकीचे लोक होते त्यांनीं एक दोन पुढील पेटारे उघडून पाहोन वरकड पेटारे उघडितां जाऊं दिले. शहराबाहेर दोन कोसांवरि जाऊन, पेटां टाकून, पायउतारा होऊन, कारकून ज्या गांवीं होते त्या गांवास गेले कारकून बराबरि घेतले. अवधियांनी रानांत बसून विचार केल-

७१. राबता=परिपाठ. ७२. कुलू=सर्व. ७३. “दोन पेटान्यांत दोघे” पाठांतर. ७४. “न होते” येथपासून प्र० गड प्रतीचा १२६ वा बंद सुरू

कीं, “आतां जरि नोट आपले देशास जातों तरि तिकडे लाग करून फौजा धावतील. तिकडे जाऊं नये. दिल्लीपर्णीकडे जावें. वाराणशीकडे जावें.” असें करून राजे व संभाजीराजे व निराजी राऊजी व दृच्छाजी त्रिंबक व राघो मित्रा मराठा ऐसे निघोन चालिले. वरकडांस मनास मानेल तिकडे जाणें, म्हणून सांगितलें. आपण व राजपुत्र व इतर लोक कारकून ऐसे वाराणशीकडे आंगास राखा लावून, फकिराचें सोंग घेऊन मधुरेकडे गेले.

मागें दिल्लीमध्यें हिरोजी फरजंद पलंगावरि निजला होता. तो चार प्रहर रात्र व तीन प्रहर दिवस तैसाच निजला. चौकीचे पोलादखानाचे लोक कोठडीत येऊन पाहतात [तों] राजे शेळा पांघरून निजले. पोर पाय रगडीत होता. पोरास लोक पुस्तात कीं, “राजे आज कार वेळ निजले!” पोर म्हणतो कीं, “शीर दुखतें.” ऐसें पाहोन लोक जातात. तैसाच तीन प्रहर दिवस हिरोजी निजला होता. तों प्रहर दिवस असतां हिरोजी उठोन, आपलीं पांघुरणे चोळणा मुंडासें घालून, पोर बरोबरि घेऊन, बाहेर आला. चौकीदारांनी पुसिलें त्यांस हिरोजीने सांगितलें कीं, “शीर दुखतें, कोणी कोठडीत जाऊं लागेल त्यास मना करणे. आपण और्पैधं घेऊन येतों,” म्हणून चौकीदारांस सांगून दोवे बाहेर गेले. रामसिंगाचे गोटास जाऊन, त्यास एकांतीं वर्तमान सांगोन, आपण तेथून निघोन देशाचा मार्ग धरिला.

मग रामसिंग पादशाहाच्या दर्शनास गेला. पादशाहास अर्ज केला कीं, “शिवाजी आपले मार्फतीने आला होता. त्यास पादशाहाने चौकी आलाहिदा दिली. आपणाकडे कांहीं इलाखा नाहीं.” पादशाह बोलिले कीं, “तुम्हांसि त्याचा इलाखा नाहीं. पादशाही

७५. शिवाजी दिल्लीस न जातां आग्रा येथें गेला होता, तेथेच औरंगजेबाच्चा मुक्काम होता, असा पुरावा अलीकडे प्रसिद्ध झाला आहे. आग्रा येथून मधुरेस जाणें शिवाजीस अनुकूल होतें; दिल्लीहिन मधुरेकडे गेला असता तर तो पाठलाग करणारांस सांपडण्याचा संभव जास्त होता. ‘दिल्लीस गेला’ हा मराठी बखरकारांचा व ग्रांट डफ साहेबांचाही गैरसमज झाला असें म्हणावें लागतें. ह्या पृष्ठावरील पहिली दोन वाक्येही चिंतनीय आहेत. ७६. “दोन प्रहरां उपरांव” म० प्रत. ७७. “सौदा” पाठांतर. ७८. इलाखा = संबंध.

बंदौँ त्यास पादशाहा सर्फरांजी करतील. तुम्ही त्याचे दूरम्यान नीहीं.”
असें बोलल्यावर रामसिंगांनी तंसेलीम करून डेरियास आले.

नऊ तास दिवस आला. नववे तासा चौकीचे लोक म्हणत होते कीं, “आज माणसाचा राबता नाहीं. राजा श्रीमी जहाला आहे म्हणून चाकर सांगतात. त्याजवर कोणी जात चेत नाहीं, काय वर्तमान ? ” म्हणून कोठडींत पाहावयासि गेला तों पलंगावरि कोणी नाहीं. राजा पळाला ऐसें जहाले. हें देखोन पोलादखानानें पादशाहाजवळ वर्तमान सांगितले कीं, “राजा कोठडींत होता, वरचेवर जाऊन पाहात असतां एकाएकीं गईब जहाला. पळाला किंवा जमिनीमध्ये घुसला कीं असमानामध्ये गेला, हें न कळे. आम्ही जवळच आहों. देखत देखत नाहींसा झाला. काय हुन्हर जहाला नकळे.” ऐसें जाऊन सांगतांच पादशाहास आश्र्य वाटून बहूत तंजविजींत पडला. आणि कुलू कौजांत ताकीद करून चौतका अष्ट दिशेस दोन लास साठ हजार स्वार शोधावयास रवाना केले. त्यास सांगितले कीं, “शिवाजी हुन्हरवंत आहे. एकादा वेष धरून जात असेल. तरि तुम्ही जंगम, जोगी, संन्यासी, तापसी, वैरागी नानक-पंथी, गोरखपंथी, फकीर, ब्राह्मण, कंगाल, ब्रह्मचारी, परमहंसी, वेढीं नानापरिंचीं सोंगें शोध करून, राजा ओळखून, कैद करून आणणे.” अशी इशारती सांगोन रवाना केले. कौजा चोहोंकडे स्वार जहाल्या. आणि पादशाहांनी मनांत शंका धरिली कीं, “राजा शहरात कोठें दडून राहिला असेल. आणि रात्रीस आपणास दगा करील.” म्हणून तजवीज करून, बहूत सावध चौकी पहारा ठेवून जागेच पलंगावर राहून बैसले. लोक कंबरबस्ती करून रात्र-दिवस जवळ ठेविले. ये जातीने राहूं लागले.

पुढे राजे व राजपुत्र मजल दरमजल चालोन मधुरेस गेले. मधुरेमध्ये ओळखाचे माणूस शोधिनां कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व चिसाजी-

७९. बंदा = (शुलाम) नौकर. ८०. सर्फराजी = पोषाख, सन्मान.
८१. तुम्ही त्याचे दूरम्यान नाही = तुम्हांकडे त्याचें काहीं नाहीं. ८२. तस-लीम = सलाम, मुजरा. ८३. ‘जहमत’, ‘काहला’ पाठांतेरे. ८४. गईब,
गैच = युझ, नाहींसा. ८५. तजवीज = विचार, चिंता.

पंत हे त्रिवर्ग बंधु ब्राह्मण, मोरोपंत पेशवे यांचे मेहुणे, त्यांस निराजीपंत ओळखीत होते. त्यांणीं जाऊन, त्यांची भेट घेऊन, वर्तमान सांगितले. त्यांणीं धैर्य धरून कबूल केले. त्याजवर त्यांचे घरी संभाजी राजे पुत्र ठेविले कीं, “आपण देशास आपल्या राज्यांत जाऊन पावलों म्हणून तुम्हांस पत्र व जासूद पाठवितो. तुम्हीं राजपुत्रास घेऊन देशास सर्व बंधु आपल्या कुटुंबानिशीं घेणे. तुमचें सर्व प्रकारे चालवू. ऊर्जित करून बक्षीस देऊ.” असें सांगोन राजपुत्रास ठेविले, आणि त्यांचा एक बंधु कृष्णाजीपंत समागमे घेऊन वाराणशीस गेले. “गया प्रयागीं याचा तुमचे ओळखीनें तुम्हीं आपल्यास करून घेणे,” म्हणून सांगून, त्यास बरो-बर घेऊन, वाराणशीस आले. तेथें गुप्तरूपे स्नान करून, श्रीविश्वे-शर दर्शन करून प्रथींग स्नान केले व गयावर्जन केले. तेथें कर्जही उदंड घेऊन धर्मही केला. पुढे देशास आपले राज्यांत यावें असें केले. नीट वाटे यावें तरि पादशाहाच्या फौजा गेल्या त्या मार्गी जातां* नये. म्हणून विचार करून गोंडवणांतून भागानगर, विजा-पुरावरून राजगडास आले. मार्गीं कित्येक जागां उदंड शोध पडला होता. अपाय होतां दगाच व्हावा असें झाले होते. परंतु श्रीभवानीने संरक्षून स्वस्तिक्षेम आणिले. निराजीपंत व दृत्ताजीपंत व राघोजी मराठा असे चौघे आले. राजगडास आलियावर थोर धर्म, मोठा महोच्छाव केला. साखरा वांटल्या. तोफांचे आवाज केले. मानुशीने व कारकुनांनीं व लष्कर, गड, कोट, हशम, सर्वांनीं संतोष करून खुशाली केली.

पुढे सत्तावीस गड मार्गलांस दिले ते मागती घ्यावे ही तजवीज केली. मोरोपंत पेशवे व निळोपंत मजमदार व अंणाजीपंत सुरनीस यांसि सांगितले कीं, “तुम्हीं राजकारण, यत्न करून किण्णे घ्यावे.” आपण राजियांनीं मावळे लोकांस सांगितले कीं, “गड घेणे.” त्याजवरून तानाजी मालसुरा म्हणून हजारी मावळियांचा होता. त्यांने कबूल केले कीं, ‘कोंडाणा गड आपण घेतों.’ असें

* मार्गे पृष्ठ ५३, टीप ७५ पाहावी. ८६. ‘प्रयाण’ असें मूळांत आहे पण तो हस्तदोष असावा. ८७. मार्गे पृष्ठ ४६ पाहा.

तानाजी मालसुरा चढून गडावरि तीनशें माणूस गेले. गडावरि उदेभान रजपूत होता. त्यास कळलें कीं, गनिमाचे लोक आले. ही सबर कळून कुल रजपूत कंबरबस्ता होऊन, हातीं तोडा बार घेऊन, हिलाल चंद्रजोती लावून बाराशें माणूस तोर्कीची व तिरंदाज, बरचीवाले, पटाईत, सुन्या, आडहत्यारी ढाला चढवून चालोन आले. तेव्हां मावळे लोकांनी ‘श्रीमहादेव !’ असें स्मरण करून नीट फौजेवर रजपुतांचे चालून घेतलें. मोठें युद्ध एक प्रहर झालें. पांचशें रजपूत ठार झाले. चाकीस पन्नास मावळे ठार झाले. उदेभान किलेदार खासा त्यास व तानाजी मालसुरा सुभेदार यासि गांठ पडली. दोघे मोठे योद्दे, महाशूर, एक एकावर पडले. वार करीत चालले. तानाजीचे डावे हातची ढाल तुटली. दुसरी ढाल समयास आली नाही. मग तानाजीं आपले डावे हाताची ढाल करून, त्याजवरि वोँदूं घेऊन, दोघे महारागास पेटले. मोठें युद्ध केलें. एकाचे हातें एक तुकडे होऊन किरंगीच्या वारें पडले. दोघे ठार झाले. मग सूर्यांजी मालसुरा, तानाजीचा भाऊ, यांनें हिंमत धरून, कुल लोक सांवरून, उरले रजपूत मारिलें. कित्येक रजपूत कडे उडोन पळोन मेले. असें बाराशें माणूस मारिले. किला काबीज केला. आणि गडावर पागेचे खण होते त्यांस आग लाविली. त्याचा उजेड राजियांनी राजगडाहून पाहिला आणि बोलले कीं, “गड घेतला. फक्ते झाली !” असें जहालें. तों जासूद दुसरे दिवशीं वर्तमान घेऊन आला कीं, “तानाजी मालसुरा यांनी मोठें युद्ध केलें. उदेभान किलेदार यास मारिलें आणि तानाजी मालसुराहीं पडला.” असें सांगितलें. गड फक्ते केला, असें सांगतांच राजे म्हणूं लागले कीं, “एक गड घेतला, परंतु एक गड गेला !”

“८. देखील तानाजी मालसुरा=तानाजीसुद्धां, सह. ८९. तोफाची=जोफवाले, गोलंदाज. ९०. वोँदूं घेऊन=त्याजवर शबूचा मारा घेऊन.

असे तानाजीसाठीं बहूत कष्टी जहाले. पुढे गडावरि ठाणे घातले. सूर्यजी मालसुरा भाऊ नांवांजून त्याचा सुभा त्यास सांगितला. घारकरी लोकांस बक्षिसे सोन्याचीं कडीं दिलीं. द्रव्य अपार दिले. वर्खे जरी कुल लोकांस दिलीं. ये जातीने प्रथम कोंडाणा घेतला. पुढे मोरोपंत पेशवे याणीं व निळोपंतीं व अंणाजीपंतीं व मावळे याणीं सब्बीस गड ऐसेच ख्यात करून चौ महिन्यांनी घेतले. सल्ल्याने गड दिधले होते ते मागुती घेऊन आपले राज्य करू लागले.

राजगडास वाराणशी होऊन सुखरूप पावलियावरि मधुरेस माणसे व पत्रे पाठविलीं. त्याजवरून कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व विसाजीपंत या त्रिवर्गांनी आपले कुटुंबासहित संभाजीराजियास जानवे धोर्ने नेसवून, आपला भाचा म्हणवून राजगडास आले आणि राजियासि भेटले. मग राजे पुत्रास भेटले. आनंद थोर जाहला, मोठा दानधर्म केला. आणि कृष्णाजीपंत त्रिवर्ग बंधूस 'विश्वासराव' म्हणवून नांव किताब दिलीं. लक्ष होन बक्षीस दिले. तिघां बंधूस दृहा हजार होन तैनात केली. मातवर लोकांत असामी घातली. मोकाशे महाल दिधले. नांवाजिले. तसेच निराजीपंत हे बराबरि बहूत श्रम-साहस करून आले व दृत्ताजीपंत वरोबरि होते व राघो मित्राही चरोबरि होता; त्यास निराजीपंत नीतिन्याय सर्व जाणते, चतुर चौकस निजामशाई ब्राह्मण, त्यांस न्यायाधिकारी सरकारांतून सांगितली. जितकी राज्यांतील न्याय मनसुवी तितकी त्याने करावी. त्यांचे पुत्र प्रलहादपंत धाकटे बारा चौदा वर्षांचे होते. शाहाणा, बुद्धीचा देखोन त्यास लष्करची सबनिशीची मुतालकी सांगोन लष्करासमागमे सर-नौबताजवळ ठेविला. प्रलहादपंत मोठे माणूस होतील, थोर भार घेतील, असें राजे बोलले. दृत्ताजीपंतास हुद्धा काय सांगावा म्हणून तजवीज केली. तों गंगाजीपंत वाकनीस मृत्यु पावला. त्याची वाक निसी दृत्ताजीपंतास सांगितली. सरकारकुनामध्ये गणना केली. राघो मित्रा यासि हुजूर लोकांचा हवाला सांगितला. समागमे जे जे लोकीं श्रमसाहस केला त्यांस नांवाजिले.

९१. तिघां भावांस 'मधुरे' असें उपनांवही पडले, कारण ते 'मधुरे'ह्या आले होते.

पुढे राजियांनी आपले पालखीबरोबरि चासोट माणूस पाहून निवडक असामी ठेविले. चहूं पादशाहांचे आपण दावेदार, एखादे वेळेस प्रसंग पडतो, तेव्हां जवळ आहेत ते कायास येतील. असें जाणून मावळे लोकांत पाहाणी परीक्षा करून, निवडक माणूस पाहून, पतके केलीं. त्यांचीं [नावंचीं] नावनिशीवार.

१ शंभरलोक म्हणून नांव ठेविलें. १ साठलोक* म्हणून नांव ठेविलें.
 १ चाळीसलोक म्हणून नांव ठेविलें. १ तीसलोक म्हणून नांव ठेविलें.
 १ वीसलोक म्हणून नांव ठेविलें. कलम १.

येणेप्रमाणे पतकापतकांचीं नावंचे ठेविलीं. मावळ्यामावळ्यांमध्ये लोक उत्तम निवडला. निवडक भरती करून चार पतके मिळून दोन हजार माणूस ठेविले. त्यांत कांहीं बंदुखी, कांहीं विटेकरी, वरकड आडहत्यारी, फिरंग असे माणूस सजले. तितके माणसांस साज करून दिले. डोर्स मंदील, आंगास सखलादीं फूटू, दोहों हातीं दोन सोन्याचीं कडीं, कोणास रुव्याचीं कडीं, तरवारांस ईवेनाळ तैनाळ सोनेहत्याचे, बंदुकीस कट रुव्याचे व विटियांसि कट तैसेच, कानास जोडी कुडक्यांची, येणेप्रमाणे अवघे लोकांस साज सरकार निसवतीने देऊन लोक सजविले. अवघ्यांचे एकच साज. मर्दीनी म्हणावे तरि एकापेक्षां एक अधिक. अशी परीक्षा करून हमेशा २००० मावळे लोक पालखीबरोबर जवळ असावे. तसेच त्यांस तैनाती सरदार हजारी हशमांत केले. त्याप्रमाणे जुमलेदार प्रमाण केले. आणि दोन अडीच हजार माणूस हशम केला. रंहस्तां असावें. चालते वेळेस पालखीबरोबरि चौतर्फी चालत असावें. ये जातीने लोक ठेविले.

त्यावरि पनाळा किल्ला अदलशाईचा, तेथें भेद करून गड घेतला. राजे गडावरि राहिले. मग विजापुराहून शिंदी जोर वजीर, वीस

* ह्या मावळ्याच्या निरनिराक्या टोक्या राजरक्षणासाठीं ‘बॉडी गार्ड’ सारख्या होत्या. माझे पृष्ठ ४३ ओळी १, १२, १३ पाहा. तेथें ‘साठी लोक’ मुरार बाजीच्या हळचांत पतन पावले. ते शिवाजीने त्याच्या मदतीस मुद्दाम पाठविले होते असे दिसते. फूटू=पान्थकचुक, प्रवाशाचा डगला. १२. अवनाळ, तैनाळ (तहनाळ)=म्यानाच्या वरील बाजूचे अडकावण, व खालच्या बाजूचे अडकावण. १३. रहस्तां? रस्त्यावर, मार्गी?

हजार स्वार. [याणे] राजियासि वेढा घातला. गड नवाच घेतला होता, सामान करून मजबुती करावयासि अवकाश जाहला नाहीं. परंतु गड बरा भांडविला. नेताजी पालकर सरनोबत राजियाचा त्यास पत्रे जासूद पाठविले कीं, “तुम्हीं लष्कर घेऊन उपराव्यास येणे आणि शिंदी जोर यास मारून चालवणे.” म्हणून पत्रे पाठविलीं. त्यास लष्कर दूर लांबले. समयास यावयासि फावले नाहीं, आणि गडावर समान नाहीं. मग राजियांनी विचार केला आणि गड शिंदी जोरास दिला. आपण उतरोन आले. गड शिंदी जोरांनी घेऊन आपले ठाणे बैसविले.

मग राजियांनी नेताजी पालकर यास बोलावून आणिला आणि “समयास कैसा पावला नाहींस?” म्हणून शब्द लावून, सरनोबती दूर करून, राजगडचा सरनोबत कडताजी गुजर म्हणून होता, त्याचे नांव दूर करून, प्रतापराव नांव ठेविले आणि सरनोबती दिधळी. प्रतापरावांनी सेनापती करीत असतां शाहाण्णव कुळीचे मराठे चारी पादशाहींत जे होते व मुलखांत जे जे होते ते कुल मिळविले. पागेस घोडीं खरेदी केलीं. पागा सजीत चालिले व शिळेदार मिळवीत चालिले. असा जमाव पोक केला. चहूं पादशाहींत दैवींवा लाविला.

राजे दिल्हीहून पठोन आपल्या देशास पितापुत्र सुखरूप आले. येऊन चहूं महिन्यांत सत्तावीस गड घेतले. मोठी ख्यात केली. हें औरंगजेबास कळोन मनांत चिंतातूर झाला. तेहां शाहार्हेलम, वडील पुत्र, यास पादशाहींनी किंत्येक विचार राजकारण सांगून त्यासि फौजेनिशीं रवाना केले. शाहजाहादियास सांगितले कीं, “जोरावाराने शिवाजी हातास लागत नाहीं. तुम्हीं जाऊन औरंगाबादेस राहणे आणि सल्ला मामला राजियासि करून त्याचे सख्य करणे. आणि भेटी न ये तरि मुलाज माफ करणे. आणि दौलत त्याचे नावे

१४. शिंदी जोहाराचा पन्हाव्यावर हळा, शिवाजीचे पलायन, रस्तुम जुमान वगैरेचा पराभव, हें सर्वे मोंगलाशीं भांडण करण्याच्या पूर्वीं म्हणजे १६६२ (स० ३०) सालाच्या पूर्वीं झाले. मार्गे पृष्ठ २७, टीप ५६ पाहा. १५. दोवा लाविला=आपला हक्क सुरुं केला, अंमल बसविला. १६. महंदू मुंबांझम.

तो मजल दूरमजल औरंगाबादेस येऊन राहिला आणि राजियाकडे पत्रे, जासूद, हल्कारे, हेजीब, पाठविले. ते राजगडास दाखल जाहले. शाहजादियाचीं पत्रे दिलीली. तीं वाचून पाहिलीं. तेरें लिहिले होतें जे, “सल्ला करून तुम्हीं आम्हीं एक व्हावें.” असे लिहून पाठविले. त्यावरि राजे बहूत संतुष्ट होऊन रघुनाथपंत कोरडे यांस औरंगाबादेस पाठविलें. कित्येक जडजवाहीर वर्खेही शाहास पाठविलीं. रघुनाथपंतीं जाऊन भेट घेतली. शाहानें बहूत सन्मान केला. एकांतीं कित्येक गोष्टी बोलिला कीं, “राजे व आपण भाऊ, तुम्हीं व आम्हीं एक विचारे राहून तुम्हीं भेटीसही येणे. तुमचे पुत्राचे नावे दौलत देतों. एक सरदार फौज चाकरीस देणे व एक ब्राह्मण मातवर देणे. मोकासा देऊन चालवूं. तुम्हीं पातशाहीं रुजवातानि असणे.” संभाजी राजाचे नावे हुसहजारी दौलत यावी, पंधरा लक्ष होनांचा मुळूख बन्हाड व खानदेश यावा, असे केले. उत्तम भूषणे वर्खे देऊन खाना केले.

ते परतून राजाच्या दूरीनास आले. भेट झाली. शाहजादियाचे अलंकार, वर्खे, पत्रे दिलीं. दौलतीच्या गोष्टी सांगितल्या. सर्व भावार्थ कल्पियावरि राजियांनी विचार केला कीं, “आपणास एक विजापुरचे पातशाहीरीं दावा, भागानगरकरांशीं दावा व मोंगलाशीं दावा; असे तीन दावे सोसवत नाहीत. आपलें राज्य नवें. त्याहीमध्ये दोन तीन चपटे^३ होऊन हठाक्षी झाली आहे. त्यास एक शत्रु तरी मित्र करावा आणि दोन वर्षे बळ धरून सांवरावें. मग पुढे जें कर्तव्य तें करावें.” असा विचार करून, मोंगलाशीं सल्ला करावा हा विचार करून, फौज प्रतापराऊ सरनोवत यावरावरि पांच हजार स्वार देऊन, समागमे निराजीपंत सरकारकून दिघले.

१७. चपेटा=ठोकर.

A4

B4

शिवछत्रपतीचे चरित्र. (६१)

व मोरोपंत पेशवे व मजमदार व सुरनीस यांचे मुतालीक दिले. प्रल्हादपंत, निराजीपंताचे पुत्र, यांस लष्करची सबनिशी दिघली. मुलुख मोकासा देतील त्यास सुभेदार राउजी सोमनाथ कारकून करून दिघले. ऐसे रवाना केले. मांगलाशीं सळा केला. संभाजी राजे यास हसहजारी कबूल करून निराजीपंत व प्रतापराव औरंगाबादेस गेले.

मग शाहानें बहूत सन्मानें भेट घेतली. सचंतर जागा दास्वून पुरा वैर्सविला. हत्ती, चोडे, जवाहीर, वर्षें सर्वांस दिघलीं. वन्हाड देश जागा जहारीर पंधरा लक्षांचा होनांचा दिघला. त्या मुलखांत राउजी सोमनाथ सरभेदार ठेविले. हुजूर वांटणीही दिली. टक्कापैका लोकांस बहूत पावला. खुशाल राहिले.

मग शाहाजादियानें दिलीस पादशाहास खबर लिहून पाठविली. त्यावरि पादशाहास कळतांच बहूत खुशाल झाला. आपला देश सुखरूप राहिला हा संतोष पादशाहास जाहला. असे दोन वर्षे फौज [सुद्धां] औरंगाबादेस होते. आणि इकडे राजास फुरसत जाहली. टक्कापैका मुलखांत मेळविला. कित्येकं अदलशाही गड, कोट, देश काढीज केला. शाहाचा व राजियाचा घरोबा बहूत चालिला. परस्परे वस्ताभावा धाडूं लागले. याकरितां दिलीस औरंगजेबास शंका उत्पन्न झालीं कीं, “शाहाजादे व शिवाजी एक जाहले. एसादे वक्तीं कितवा होऊन आपणास दगा करतील.” अशी कल्पना केली कीं, “आतां या उभयतांत कज्या वाढवावा.” म्हणून शाहास लिहिलें कीं, “शिवाजी हरामी आहे. त्याचा सरदार प्रतापराव व निराजीपंत हे दोघे फौजेनिशीं आहेत. याकरितां त्यांस पैतेजें नये. एकादे वक्तीं दौळताबादेस भेद करतील. तरि तुम्हीं त्या दोघांस कैद करणे. त्यांचीं घोडीं अवधीं तबेल्यास लावेणे. येविष्वं रथात न करणे,” म्हणून लिहिले. हें वर्तमान शाहाचा वकील पाद-

९८. औरंगाबादेस या काळच्या बहुतेक राजांच्या नांवाचे पुरे आहेत; उदाहरणार्थ ‘जयसिंग पुरा’, ‘जसवंतसिंग पुरा’, १०. या पुर्यांमध्ये त्या राजांचे कारभारी अद्यापही आहेत. ११. पातेजणे=विश्वासणे.

१. रथात=क्षमा, कस्तूर.

(६२)

कृष्णाजी अनंत विरचित

शाहाजवळ होता, त्यांनी टाक्कोटाक इशारतानें पुढे शाहास पाठविले कीं, “येथे मजकूर असा जाहला असे.” तुम्हीं दुशार राहणे.

असें वर्तमान पादशाहाजादे यांनी निराजीपंतास एकांतीं बोलावून हें वर्तमान सांगितलें, आणि वर्षें अलंकार देऊन गुप्तरूपें निरोप दिघला कीं, “तुम्हीं उद्यां रात्रीचे कुल फौजेनिशीं उठून पळून राजियाकडे जाणे. तुमची चिशाद राहिली तर पावेल. पायदळ लोक बरोबरि ठेवणे. मागून वस्तभाव सावकाश नेणे, दोचौं रोजांत पादशाहाचे कागद येतील. मग तुम्हांस कैद करावे लागेल. याकरितां अगोदर निघून जाणे.” असें सांगितलें. त्याजवरून निराजीपंत येऊन प्रतापराव यास व अवघे लोकांस सांगून दुसरे दिवशीं तयारी करून रात्रीस फौजेनिशीं निघोन गेले. तेच मजल दरमजल राजियाजवळ आले. भेटी जाहली. कित्येक सजीना व चित्रविचित्र वर्षेमूषणे घेऊन आले. राजे खुशाळ जाहले, आणि बोलिले कीं, “दोन वर्षे लष्करचे पोट भरले. आणि शाहाजादा मित्र जोडला. ही वरी गोष्ट जाहली. आतां मोंगलाई मुळख मारून सावयास वाव जाहला.” असें बोलिले. मंग औरंगबादेस राजियाची फौज निघोन गेली.

यावरि आठा दिवशीं पादशाहाचीं पत्रे हुजूरचे लेस आले. वर्तमान कळले. मग शाहा बोलिला कीं, “मराठे हरामजादे. आठ दिवस अगोदर पळाले. हजीर असते तरि कैद करतों,” असें बोलिले. आणि द्विलीस पादशाहास जाब लिहिला कीं, “हुकुमाप्रमाणे वर्तणूक करावी, परंतु मराठे आठ दिवस अगोदर पळाले, कैद करावयास विलंबे नव्हता.” म्हणून लिहून पाठविले. त्याजवरून पादशाहास कळोन थक जहाला. “मराठे हैरीफ बहूत आहेत,” असें बोलिले. ये जातीचे वर्तमान झाले.

प्रतापरावाची व राजियाची भेट जाहली. पागा सजली. गनिमाची फौज आपले राज्यावर चालून आली त्यास मारून चालू [?] मोंगलदेश मारून धुंध उठविली. मग रांगणा किल्ला राजियाचा

२. विलंब=अवकाश. ३. हैरीफ=लबाड, धूर्त.

शिवछत्रपतीचें चरित्र. (६३)

होता, त्यास विजापुराहून रुस्तुम जमा वजीर सात आठ हजार लष्कर घेऊन गडास वेढा घातला. ते वकीं गडकरी यांनी थोर भांडण केले, व राजियांनी लष्कर पाठवून उपराळा करून रुस्तुम जमा मारून चालविला आणि गड रक्षिला. रुस्तुम जमा नामोहरम जाहल्यावर अबदुल करीम व बेलोलखान वजीर विजापुराहून बारा हजार जमाव स्वार घेऊन रांगणियास वेढा घातला. गडकरी यांनी बहूत मारामारी केली व राजियांनीही लष्कर पाठवून बाहेहून उपराळा करून मारामारी केली. बेलोलखानाचा थोर वाखा केला. आणि पाऊस पडला, क्षड लागली. पावसाळियांत कित्येक मेले. हत्ती, घोडे, उटे मेलीं. लष्कर सडले. अशी अवस्था जाहली. बेलोलखान जीव वांचवून पक्कोन गेला. गड मुखरूप राहिला. पुढे जितकीं शहरे मोँगलाईत होतीं ते जागां चार पांच माणसें वेषधारी करून पाळतीस ठेविलीं. पाळती घेऊन दोघे खबर सांगावयास यावे. दोघांनी तेथें हुशार राहावें. मग लष्कर पाठवून हवेलिया, शहरे मारावीं. ही तजवीज केली.

तीं इतक्यांत सुरतेहून पाळती बहिर्जी जासूद आला कीं, “सुरत मारिल्यानें अगणित द्रव्य सांपडेल.” असें सांगितले, त्याजवस्तु राजियांनी विचार केला, “लष्कर चाकरी-नकरी, काम मनाजोगे होणार नाहीं. याजक्रितां, जावें तरि आपण खासा लष्कर घेऊन जावें.” असा विचार केला. आणि मकाजी आनंदराव म्हणजे महाराज शाहाजी यांचा फरजंदै पाळलेला व वेंकाजी दृत्तो ब्रात्यं झोटे लष्करी नामोशाचे सरदार हे महाराजांकडून सेवा सोडून राजियाकडे आले होते; त्यांस राजियांनी नांवांजून पागेच्या पंच-हजान्या सांगितल्या. आणि प्रतापराव सरनौबत व वेंकाजी दृत्तो व [मकाजी] आनंदराव व वरकड सरदार दहा हजार पागा व दहा हजार शिलेशार असे वीस हजार जमाव लष्कर, तसेच सात पांच हजार मावळे लोक निवडक व सरकारकून मोरोपंत पेशवे व

४. उफराळा=मदत, कुमक. ५. वाखा=हैराणगत. ६. बहिरजीचे आडनांव जाधव होते. ७. फरजंद=मुलगा.

निन्द्रोपंत व अंणाजीपंत व दत्ताजीपंत व ब्राह्म परभू चिटणीस असे बराबर घेतले. कोळवणांतून नीट सुरतेस पांच गांव, सात गांव एक मजल करून एकाएकीं सुरतेस पावले. सुरतेचे लोक गैरहुशार होते, चढे घोड्यानिशीं सुरतेच्या दग्धवाज्याजवळ पेठेत लष्कर शिरलें. मोंगलाचीही फौज पुढे आली. मोठी मारामारी जाह्ली. तांबा-कडील लोक बहुत मारिले. आणि सावकारांचे वाडे काबीज करून सोनें, रुपें, मोरीं, पोंवळें, माणीक, हिरे, पाच, गोमेदराज, वड्यू, असे नवरत्ने, नार्णे मोहोरा, पुतळ्या, इत्याम्या, सतराम्या, असफ्या, होन, नार्णे नाना जातीचे इतक्या जिनसांच्या धोकेंटिया भरल्या. कापड भांडे तांब्याचें वरकड हान [अन्य ?] जिन्नस यास हात लाविलाच नाही. असें शहर दोनै दिवस अहोरात्र लुटिले. उत्तम घोडे जितके युद्धांत व सावकारांच्या घरांत सांपडले तितके घेतले, आणि राजियांनीं विचार केला कीं, लौकर निघून जावें. असे करून कुल लष्करांतून निमे घोडीं भांडावयास लष्करी ठेविलीं. निमे घोडियावर धोंगटिया मालाच्या घातल्या. पाईच्या लोकांस हमेण्यी करून त्वांजजवळ दिघल्या. अशी मुस्तेदी करून वोझीं घेऊन निघाले. सुरतेचा कोट घेतला नाही. अवकाश धोडा म्हणून शहर मारून चैंलिले, हीं सवर भोंगलांचे सुभेदार वीस उमराव व मोहवत-खान व दाऊदखान असे सात गांवची दूवड करून बराबर हजार स्वार एक एक सुभ्याबराबर चालून आले. त्यांनीं राजियास गांठलें. गनीम आला ऐशी सवर कळली. राजा खासा घोड्यावर बसून बरवतैरु घुगी घालून, हातीं पटे चढवून, मालमत्ता घोडीं, पाईचे लोक पुढे

८. कोळवणांतून म्हणजे भीमाशंकर, जव्हार, रामनगर इ० मुलवांतून. ९. इत्याम्या, सतराम्या, असफ्या हीं नानाप्रकारचीं सुवर्णांचीं नार्णीं निरनिराळ्या बादशाहांचीं होत. १०. धोकटी, धोंगटी=दोन पुडांची पिशवी. ११. 'साहा दिवस' आंट डफ. 'चार पांच दिवस' चिटणीस. १२. हमेणी=लांब पिशवी. १३. मुस्तेदी=तयारी. १४. इंग्जाच्या वसारीचदल येथे उल्लेख नाहीं. त्यांनीं यावेळीं आपला बचाव केला व कांहीं सावकारांचेही आपल्या कोटांत मुंरक्षण केले. कदाचित् शिवाजीस तिनकी फुरसद सापडली नसेल, असेही म्हणतां येईल. १५. चखर=पोलादी कळ्यांचे चिलखत. घुगी=शिरस्त्राण.

व आनंदराव वरकड सरदार पुढे होऊन मोठी कच्छल केली, आणि मोंगल मासून मुरदे पाडिले. दोन प्रहर युद्ध झाले. भराठे यांणीं शर्त केली. तीन हजार मोंगल मारिले. तीन चार हजार घोडे पाडाव केले. दोन वजीर मोंगलाई सांपडले. असे फत्ते करून आले. तों पुढे उदाराम वजीर मोंगलांचा याचा लेंक जगजीवन [व] उदाराम [याची] बाईल रायबागीण असे व सरदार पांच हजार मोंगल घेऊन उंचैर खिंडीस आले. त्यांस मासून चालविले. रायबागीण कोंडली. तिणे दांतीं तृण धून लेंक राजियाची म्हणून बोलून कौल घेतला. मग तीस कौल देऊन अऱ्नात करून सोडिली आणि माघारे राजे राजगडास आले.

मालमत्ता सुरतेची आकार करितां सर्व बिशात पांच क्रोड होनांची आणली. चार हजार घोडीं आणिलीं, ती पागा केली. पागेस खूण चौकटीचा डाग घोड्याचे उजवे टिरीवर देऊन, अशी ओळखण करून, पुढे ज्या ज्या मुलखांत अदलशाही निजामशाही गड होते तितके घेतले. कित्येक डोंगर बांके जागेन होते ते गड वसविले. जागोजागां गांवावरि मुलखांत नूतन गड वसविले. गडाकरितां मुलख जस होतो असें समजून गड बांधिले, व कोंकणांत कल्याण, भिंवंडी, राजापूर पावेनों देश कावीज केला. कावीज करितां करितां जागां जागां पुंड पाळेगार होते व देशमुख होते, त्यांमध्ये जे युद्धास आले त्यांस मासून गर्दीस मेळविले, आणि ज्यांनीं कौल घेतला, त्यांस यथायोग्य चालवून राक्षिले. रेवदंडा, राजपुरी दृढी-

१६. रायबागीण ही माझ्हरची देशमुखीण. हिचा भ्रतार उदाराम एका लढाईत पडला असतां ही पुढे होऊन, आपल्या लोकांस धीर देऊन जश पावली, म्हणून तीस 'रायबागीण' असा किताब बादशाहानें दिला होता.
१७. 'उंदीरखिंडीस' पाठांतर. १८. अनात=अनाथ (?) १९. "साडेआठ कोट होनाची जागा आणिली" पाठांतर.

तेसेच जहाज पाणियांतील शाळा. समुद्रास पालाण राजपाना घातलें. हा एक हात सजला. राजपूरी एक पाणियांत उरली, याकरितां अद्यापि निजामशाहाचें नांव चालतें. तें स्थळ हस्तगत करावें म्हणून राजियांनी जागां जागां डोंगर पाहून गड वसविले कीं, येणे कडोन दर्या जेर आहे, आणि पाणियांतील राजे जेर होतील. असें जाणून किंव्येक पाणियांतील डोंगर बांधून दर्यामध्ये गड वसविले. पाणियांतील म्हणजे केवळ जंजिरे असें करून गड जहाजें मेळवून दर्यास पालाण राजियांनी घातलें. जोंवर पाणियांतील गड असतील तोंवर आपलें नांव चालेल, असा विचार करून अगणित गड जंजिरे जमिनीवर व पाणियांत वसविले. असें कर्म केले.

त्याजवरि रैंजपुरीहून कायसांवत म्हणोन पांच हजार फौजे. निशीं युद्धास आला. मोठे युद्ध होता बहूत रणसंदल जाले-कायसांवत सासा व चाझी पासलकर महायोद्धा,—याच्या मिशा दंडायेवळ्या, यांस पीळ घालून वरि केशांच्या आधारे निवें दोहऱ्यांकडे दोन ठेवीत होता, असा शूरमर्द टेविला—याशीं व त्याशीं सासाखाशी गांठ पढली. एकास एकांनी पंचवीस जस्तमा करून ठार पडले. मग उभयतांकडील इक्का आपले जागियास गेले.

इतकियांत राजियाचे बाप शाहाजी महाराज बँगरुलीं होते ते विजापुराकडे येत असतां एकाएकीं चित्रदुर्गांत *विलायतीमध्ये बोगैदरी गांवीं घोडियावद्दन पडून मृत्यु पावले. हें वर्तमान राजियास

२०. युराब=एक प्रकारचे तारू. २१. पालाण=पल्याण=खोगीर.
२२. राजाखुरीचा आणि सावंतांचा काहीं संबंध नाहीं. ‘राजापुराहून’ असें असल्यास न कळे. पासिलकर यास वाडीच्या सावंतावर पाठविले होतें. २३. “बोदेगिरगांवी” पाठांतर. “तुंगभद्राकाठीं बसवापटून (बेदवूर-नजीक) चाहाजी १६६४ मध्ये मृत्यु पावला.” आंट डफ. * मुळख, देश.

A4

B4

आण तमरजा राजियाचा मट घडन दृढास गला. पादशाहाचा भेट घेऊन मागती आपल्या राज्यास आलो. मागती किंव्येक गड घेतले व शहरें मारिलीं आणि पाणा शिळेदार लष्कर चाळीस हजार केले. असें पराक्रमाचे वर्तमान रेकून महाराज संतुष्ट झाले. समाधान पचें आपणास वरचेवर येत होती. तैशीचं अलंकार वर्षें पाठवीत होते. या उपरि त्यां मार्गे आपणास कोणी आतां वडील नाहीं!” म्हणून मोठा खेद केला. त्या उपरि मातुश्री अभिप्रवेश करीत होती, तिचे मांडीवर बैसून, गळां मिठी घालून आण घालून राहविली. “आपला पुरुषार्थ पाहावयास कोणी नाहीं. तूं जाऊ नको.” म्हणून मोठा यत्न करून राजियांनी व सर्व थोर थोर लोकांनी राहविली. असें वर्तमान झाले.

पुढे राजियास राजपुरीचे शिद्धी घरांत जैसा उंदीर तैसा शत्रु, यास कैसें जेर करावै म्हणून तजवीज पडली. तेव्हां रघुनाथ बळाळ सबनीस यांनी आर्गे अर्ज केला कीं, आपण शिद्धीवर स्वारी करितो. असें म्हणून सात पांच हजार मावळे खकम पाईचे घेऊन राजपुरी-वरि चालिले. त्यांनी जाऊन राजपुरी पावेतों तके घोंसाळे कुल देश मारून राजपुरी पावेतों सरद दरियाकिनारा मोकवा केला. शिद्धीच्या एक दोन फौजा आल्या त्या मारिल्या. तेव्हां राज-पुरीकडून रघुनाथपंताशीं राजकारण करून सळा केला. देश थोडा बहूत मागून, पुढे सज्जन मनुष्य पाठवून, आणशक्त देऊन रघुनाथपंतास भेटीस नेले. भेट जाहली. सळुयाची बळ-कटी करून सरव्य झाले. रघुनाथपंतास वर्षें घोडा दिघला. आपले देशास आले. पुढे काळानुसार रघुनाथपंत मृत्यु पावले. त्या नंतर शिद्धीचें शैल तुटले. यावरि हवशियांनी बदल खाऊन देशास उपद्रव करू लागले. मग राजियांनी व्यंकाजी दृतो फौजेनिशीं मजाद रवाना केले. त्यांनी जाऊन त्याचा मुलूख मारून कळले.

(६८) कृष्णाजी अनंत विरचित

तलेंक केला. मग शिद्धीने आपले जातीचे हवशी लप्कर घोडेस्वार व हशम नामजाद द्यंकाजी दृक्षोवर रेवाना केले. यांशीं त्यांशीं युद्ध जाले. तीनशें हवशी द्यंकाजीपंतीं मारिले. घोडे पाडाव केले. द्यंकाजीपंतीं कैस्त फार केली. बारा जखमा द्यंकाजीपंतास लागल्या. असा चौकीं बसवून आले. शिद्धीने सळच्याचें नातें लाविलें होतें. परंतु राजियांनी सळा केलाच नाहीं. त्याचे देशांत जागा जागा गड कोट नवेच बळावून राहिले. राजपुरी नजीक डॉगर बळाविला होता, तो घेऊन गड बांधून कुल्ल देश काढीज केला. ठाणीं ठेविलीं. मग त्याचा इलाज चालेना. पांच सात हजार हशम व सुमे ठेविले. असें केलें. मग राजपुरीस मुलूख नाहीं. दाणे कोढून यावे ? त्यास पाणियांतील जहाजे होतीं. तेणेकरून वरकड मुलूख मारून, सामान आणून खाऊं लागले. त्यास राजियांनी जहाजे पाणियांतील सजिलीं. गुराबा व तरांडीं व तारवें, गलबतें, शिवांडीं, गुराबा, पैंगांर अशीं नाना जातीचीं जहाजे करून द्यायसगर म्हणोन मुसलमान सुमेदार व मायनाईक म्हणोन भंडारी असे दोघे सुमेदार करून, दोनशें जहाजे एक सुभा, असें आरमार सजले. त्यास व शिद्धीचे जहाजास युद्ध होऊन शिद्धीचीं जहाजे पाडाव केलीं. युद्ध बहुत जाहलें. दर्यात तरांडे फिरेना असें जाले. त्यावर हमेषा युद्ध करीत चालले. मग चोढून मारून हवशी सामान नेत होता. राजियाचीं जहाजे जागा जागा बंदरे शहरे मोंगलाई व फिरंगी व वळदैज, इंग्रज, किलाताव ऐशा सत्तावीस पादशाहा पाणियांत आहेत त्यांचीं शहरे बेदनूर, सौईं, श्रीरंगपट्टीं ऐशीं दर्या किनारे नाना शहरे मारून पोट भरीत चालले. जागा जागा चुद्ध करीत मालमत्ता मेळवून आपले पोट भस्त्र राजियास रसद द्रव्ये जिन्नस आणून देकं लागले. ये रितीनीं सातशें जहाजे पाणियांतील झालीं. समुद्रामध्येही एक लप्कर झाले. हा एक बेत

२४. तलक=जत. २५. कस्त=मेहनत. २६. चौका=जरब, धाक. २७. नौकाविशेष. २८. हीं ठिकांगे दर्याकिनारीं नाहींत हें सांगणे नको.

शिवछत्रपतीचे चरित्र. (६९)

सनिला. पाण्यांतील एक राजपुरी निजामशाही उरली. चाकरिता अद्याप निजामशाहींहीचे नांव चालतें.

तें स्थळ जेर करावें म्हणोन*, कोंकणांत कुडाळीं लखम सावंत देसाई म्हणोन पुंड होता, बारा हजार हशमानिशीं राहात असे. कुडाळ म्हणजे आदलशाही, त्यानें विजापुरास सांगून पाठविलें कों, फौज घोडा राऊत हशम मेळवून आपण राजियावरि चालोन जातों आणि कोंकण सोडविलें. म्हणोन सांगोन पाठविलें. त्याजवरून विजापुरीं-हून खवासखान सरलष्कर, मोठा घोदा, दहा हजार स्वारानिशीं कुडाळास आला. लखम सावंत बारा हजार हशमानिशीं सार्माल होऊन कोंकण सोडवीत चालले. इतकियांत राजास खबर कळून लष्कर व हशम निवड करून नीट चालून त्याजवर घेतलें. खवासखानास विजापुराहून मदतीस बाजी घोरपडे, दीड हजार स्वार, येत होते. घाट उतरोन कोंकणांत राहिले. त्याजवर राजियांनी लष्कर पाठवून छापा घालून, बाजी घोरपडे कुल भाऊबंद सहवर्तींन बुडविले. बारारें घोडीं पाडाव केलीं. मोठे युद्ध झालें. पुढे कुडाळवरि खवासखानावरि जावें, त्यासही यासारखें बुडवावें, तों त्यानीं हेवर्तमान ऐकिलें. बाजी घोरपडे दीड हजार घोडे समवेत बुडविले. ही खबर ऐकून धास्त खाऊन घाटावर पळून गेला. नीट विजापुरास पावला. पुढे लखम सावंतावरि राजियांनी नामजादी केली. त्याचीही फौज कित्येक मारिली. यावरि लखम सावंत कुडाळ प्रांत सोडून फिरंगणांत बाहेर देशांत पळाला. कुडाळ देश राजियांनी कावीज केला. फिरंगी यास राजियाचा धाक, तेथें त्यास ठेवून घेववेना असे झालें. जागा कोठे नाहीं तेव्हा राजियांशीं राजकारण लावून पितांवर शिवाजीं मत्स्याहारी ब्राह्मण म्हणून कुडाळीं हेजीव पाठवून दिला.

२९. येथे राजपुरी=जंजिरा. ३०. हांवेळीं जंजिरेकर मोंगलांचे अंकित होते. निजामशाही मार्गेच बुडाली होती. * मूळांत हें वाक्य अपुरेच राहिले आहे. ३१. शाहाजीस विश्वासवातानें धरून विजापुरास कोंडून ठेवणारा बाजी घोरपडा हाच. ह्याचा सुड घेशील तरच तूं माझा पुत्र खरा, असे शिवाजीस शाहाजीने मार्गे लिहिले होते. त्याजवरून शिवाजीने त्याचा ह्या प्रसंगीं सत्यानाश उडविला. पण हें मुघोळयेथेच झाले. बाजी कोंकणांत आला नव्हता.

करून यावे असें केले. वाढा हुडा बुरजांचा वांधू नये. कुडाळी राहावें. जमाव करू नये. असें करून ठेविले. त्याचे सरदार राम दलवी व तान सावंत यांस हशमांच्या हजारिया देऊन आपले आलाहिदा चाकर तिघे तीन जागां नामजाद ठेविले. पुनः लखम सावंताची व यांची भेट होऊन न दिली. असा कुडाळ देश कावीज केला. फॉड कोट इदलशाही होता. तेथें मोहब्बतखान राजविंडा सरदार जबरदस्त होता. ते जागां वेढा घालून, सुरंग लावून हुडे बुरूज उडविले. फॉड घेतले. मोहब्बतखानास कौल देऊन चिजा-पुरास जावयास निरोप दिला. तेष्वां राजियाकडील सरदार इंध्रामखान मुसलमान मोठा धारकरी लष्करचा हजारी बरोबरि होता. त्यानें कष मेहनत बहूत केली. फॉड घेऊन कैडवाड, शिवेश्वर, मिरज, अंकोले, कदरे, सुर्पे, उडवें हे कोट कॉंकणचे कुल घेऊन गोकर्ण महाबलेश्वर वरघाट सुर्पे येथवर सरद लाविली; व गोंवियाचे फिरंगी यांस दबावून त्यांजवळून तोफा, नस्त, जडजवाहीर घेऊन, आपलेसे करून, त्यास उदमास कौल देऊन आला. दरफती [!] करावयासि निरोप दिला. असें कुल कॉंकण कावीज केले.

पुढे बिदनुरी शिवापा नाईक जंगैम होता. त्यावै शहर बसनूर म्हणून थोर नामांकित होतें. दर्याकिनारा, येथें पालती पाठवून पालती आणून, वरघारे जातां मार्ग नाही म्हणून पाणियांतील आपलीं जहाजे आणून सिद्ध करून, आपण राजा खासा जहाजांत बसून जाऊन बसनुरास एकाएकीं दिवस उगवावयासि गेले. शहरचे लोक बेहुशार होते. एकाएकीं जहाजांतून उतरले. शहर मारिले. एक दिवस शहर लुटून फन्ना केले. जैसी सुरत मारून मालमत्ता आणिली त्याप्रमाणे बसनूरची भत्ता अगणित माल जडजवाहीर कापडजिन्नस

। ३२. कैडवाड = हल्लीं कारवार म्हणतात ते शहर व परगणा. ३३. जंगैम = लिंगाईत.

कारंजियावरि तीन दिवस मुक्काम करून, कुलू शहरचे वाडे काबीज करून, मत्ता खणती लावून काढली. नक्क जडजवाहीर, सोनेस्ट्रपें, उंच कापड असें घेऊन स्वारी करून चैलिले. मोँगलांचे सुमेजागां जागां दिलेलखान व बाहादूरखान, एखलासखान व बेलोलखान व इंद्रमणी असे उमराव जागां जागां कोणी दहा हजार कोणी बारा हजार असे चौतर्फी चालून आले. त्यांशीं युद्ध करीत भांडत चालिले. मोर्डे मोर्डे द्युंज करून मोँगल मारून, गर्दीस मेळवून, हत्ती घोडे उंट मालमत्ता पाडाव करून आणिली. आणि कुलू गनिमाचे वजीर माघारे नामोहरम होऊन गेले. राजे आपले कौजेनिशीं सुखरूप देशास आले. पाठीवर दिलेलखान बारा हजार स्वारांनिशीं दहा बारा गावं अंतराने भीमातीर पावेतों आला. मग राजे राजगडास [गेले.] मालमत्ता संख्या पाहतां सात कोडींचा आकार झाला.

पुढे रायरीगड अदलशाही होता तो घेतला. राजा सासा जाऊन पाहतां गड बहुत च्योट, चौतर्फी गडाचे कडे तासिल्याप्रमाणे, दीड

३४. हुबळी १६७३ साली लुटली. तेथें मुबलक दौलत सांपडली. हुबळीचे वर्तमान ऐकून बेदनूरकराने शरण येऊन दरसाल करभार देण्याचे कच्चूल केले. असें ग्रांट डफ म्हणतात. नेहां ही समुद्राच्या वाजूने कलेली स्वारी “बासीलोर” याजवील असावी. बिदनूर वरघाटीं आहे. बिसनूर दर्याकिनारीं असें वर लिहिले आहे पण तें कोठे आहे? ग्रांट डफचे बासी-लोर तरी कोठे आहे? ३५. कारंजे हैं १६७० च्या दिसेवरात प्रतापरावाने छुटिले. ह्या स्वारींत विशेष गोट ही झाली कीं, प्रतापरावाने सर्व खानदेश-मध्ये प्रत्येक गांवचे पाठील कुळकण्यांपासून सरकारी वसुलापैकीं चवथाई शिवाजीस देत जाऊं असे करार लिहून घेतले, व त्यांस आलेल्या चवथाई-बदल पावत्या देऊन, दरवर्षीं असें केल्यास लुटीचे भय तुम्हांस नाहीं इतकेंच नव्हे, तर तुमचें आम्हीं संरक्षण करीत जाऊं असेही आशासन दिले. ग्रांट डफ. ३६. रायरीस शिवाजीने ‘रायगड’ असें नव दिले.

अठरा कारखँैने यांस वेगळाले महाल, व राणियांस महाल, तैशीच सरकैरकुनांस वेगळीं घरें व बाजार, पंच हन्नारियांस वेगळीं घरें क मातवर ठोकांस घरें व गजशाळा व अश्वशाळा व उष्ट्रखाने, पाठखां-महाल व वहिलीमैंहाल, कोठी, थटीमहालैं चुनेगच्ची चिरेवंदी बाधिले.

राजियास प्रथम खी संभाजीराजियाची माता होती ती निवर्तली. त्याजवरि राजियांनी सहा खिया केल्या. त्यामध्ये मोहित्यांची † कन्या सोईरावाई गरोदर होती. तीस पुत्र जाहला. तो पालथा उपजला. राजियास वर्तमान सांगितले. राजे म्हणूं लागले कीं, “दिल्लीची पात-शाई पालथी घालील.” असें बोलिले. मग ज्योतिषी म्हणों लागले कीं, “धोर राजा होईल. शिवाजी राजियाहून विशेष कीर्ति होईल.” असें भविष्य केले. मग राजियांनी राजी राम म्हणोन नांव ठेविले. आणि बोलिले कीं, “राजाराम प्रजा सुखी राखील. आपणापेक्षां याचा पराक्रम होईल. नांवाची कीर्त बहूत होईल. आपले नांव रक्षिल तरु एवढाच रक्षील.” असें बोलिले, आणि दानधर्म बहूत केला.

पुढे मोरोपंत पेशवे यांनी त्रिवकगडापासून सालेरी किळ्या पावेतो किले किल्येक घेतले. कितीएक नवे वसविले. असे चाळीस गड नवे कदीमै त्यांणी घेतले. कोळवण † काबीज केले. रामनगर, *जवाहीर हा देश घेतला. त्या देशांतही गड वसविले. अशी ख्यात केली.

३७. हे कारखाने निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे प्रकारे दिलेले आढळतात. एके ठिकाणी ते असे दिल आहेत—खजीना—जामदारखाना—जिराईतखाना—पीलखाना—फरासखाना—तासेखाना—शिकारखाना—दास्तखाना—उदारखाना—अबदारखाना—मुदपाक—नगरखाना—खलचतखाना—शारापखाना—शिलखाना—तोफखाना—तालीमखाना—बंदीखाना. ३८. सकारळून = अट प्रधान. ३९. वहिलीमहाल = रथशाला. ४०. थटीमहाल = गोशाला. †‘शिर-व्यांची’ असे असर्वे. ४१. या पुत्राचा जन्म चैत्र शुद्ध १ स झाला म्हणून ‘राजा राम’ असे नांव ठेविले. ४२. कदीम = जुने. † कोळवण = कोळी-वन = कोळ्यांचा मुद्रख. * म्हणजे ‘जव्हरचे राज्य.’

शिवछत्रपतीचे चरित्र.

(७३)

हें वर्तमान दिल्लीस पातशाहास सर्वही कळले कीं, “सुरत मारिली, बसनूर मारिलें, बराणपूर, औरंगाबाद मारिली. सालेरी आदीकरून सर्व किले घेतले. खानदेश, बागलाण, गुजरात, बन्धाड देश बांधीत चालिले.” असें ऐकून बहूत कष्टी होऊन बोलिले कीं, “काय इलाज करावा ? लास लास घोड्यांचे सुभे रवाना केले ते बुडविले. नामोहरम होऊन आले. आतां कोण पाठवावें ? शाहाजादे पाठवावे तरि तिकडेच कितवियांत मिळून दिल्लीच घेतील. याकरितां कोणी पाठवावयास दिसत नाहीं. याउपरि आपण खासा कंबरवस्ती करून शिवाजीवर जावें, तर शास्त्राखानाचा न्याय जालियास काय करावें ? याकरितां, शिवाजी जेंवर जिवंत तोंवर दिल्ली आपण सोडीत नाहीं.” असा विचार केला, आणि इखलासखान म्हणजे केवळ शूर व बेलोलखान यांस बोलावून आणून वीस हजार स्वारांनिशीं सालेरीस रवाना केले. सालेरी घेऊन फस्त करणे. तसें दिलेलखान यांस दहा हजार स्वारांनिशीं अहिवत* [किल्यावर] रवाना केले. दिलेलखान घेऊन रवळा-जवळ्यास लागले. गडकरी वरे भांडले. मोठे युद्ध झाले. गड हातास आला नाहीं. मोरेपंत पेशवे यांनी उपराळियास मावळे लोक बारा हजार रवाना केले. त्यांनी जाऊन छापे घातले. ऐसा घावरा केला. रामाजी पांगेरा म्हणून हशमांचा हजारी [त्यानें] हजार लोकांनिशीं कूणेरागड आहे त्याखाले दिलेलखानाशीं युद्ध केले. हजार लोक थोडे देसून दिलेलखान यांने फौजेनिशीं चालून घेतले. रामाजी पांगेरे यांनी आपले लोकांत निवड करून निदान करा, याचे आपले सोबती असर्तांठ ते उभे राहणे, म्हणून निवड करितां सातशे माणूस उभे राहिले. तितकियांनी निदान करून भांडण दिघलें. दिलेलखान याची फौज [इनें] पायउतारा होऊन चालून घेतले. चौकेरा मावळे लोक वेढिले. एक प्रहर टिपरी जैसी शिमग्याची दृणाणते तेसे मावळे भांडिले. दिलेलखानाचे बाराशीं पठाण रणास आणिले. मग सातशे माणूस व रामाजी पांगेरा सर्वही उघडे बोडके होऊन एक स्क्रास वीस वीस तीस तीस जखमा तिराच्या, वर्चीच्या लागल्या. लोक

* सालेर, अहिवंत इ० किले बागलाण, कळवण व दिंडोरी ताळक्यांत.

(७४)

कृष्णाजी अनंत विरचित

मेले. मोठें युद्ध झालें. मग दिलेलखान यांनी तोंडांत अंगोळी घालून एक घटका आश्रयी केले^{४३}.

त्याजवर इखलासखान नवाब यांणीं येऊन सालेरीस वेढा घातला. आणि गडाखालें उतरला. हें वर्तमान राजियास कळोन राजियांनी प्रतापराव सरनोबत लष्कर देऊन मोंगलाईत पाठविले होते त्यांस पंते व जासूद पाठविले कीं, “तुम्ही लष्कर घेऊन सितीबीनें वरघाटें सालेरीस जाऊन बेलोलखानावरि छापा घालून बेलोलखान माझ्या चालवणे आणि कोंकणांतून मोरोपंत पेशवे यांस दृश्यमानेशीं रवाना केले, हे इकडून येतील आणि तुम्हीं वरघाटें येणे; असे दुतर्फा चालून घेऊन गणिमास माझ्या गर्दीस मेळविणे.” अशीं पंते पाठविलीं. त्यावरून प्रतापराव लष्कर घेऊन वरघाटें आले. मोरोपंत पेशवे कोंकणांतून आले. उभयतां सालेरीस पावले. एक तर्फेन लष्करांनी घोडीं घातलीं. एक तर्फेन भावळे लोक शिरले. आणि मारामारी केली. मोठें युद्ध जाहलें. चार प्रहर दिवस युद्ध जहालें. मोंगल, पठाण, रजपूत, रोहिले, तोफाची हत्ती उंटें आराबा घालून युद्ध जहालें. युद्ध होतांच पृथ्वीचा धुराळा असा उडाला कीं, तीन कोश औरसचौरस आपलें व परके माणूस दिसत नव्हते. हत्ती रणास आले. दुतर्फा दृश्य हजार माणूस मुद्दी जहाले. घोडीं, उंट, हत्ती [यांस] गणना नाहीं. रक्काचे पूर वाहिले. रक्काचे चिखल जहाले त्यामध्ये रुतों लागले. असा कर्दम जाहला. मारतां मारतां घोडे जिवंत उरले नाहींत. जे जिवंत सांपडले ते सहा हजार घोडे राजियाकडे गणतीस लागले. सवाशें हत्ती सांपडले. सहा हजार उंटें सांपडलीं. मालमत्ता खजीना जडजवाहीर कापड अगणित बिठाईत हातास लागली. वेवीस वजीर नामांकित धरले. सासा इखलासखान व बेलोलखान पाडाव झाले. ऐसा कुलू सुभाबुडविला. हजार दोन हजार सडे सडे पक्काले. असें युद्ध झालें. त्या युद्धांत प्रतापराव सरनोबत व आनंदराव व व्यंकाजी दृच्छा व रुपाजी भोंसले व सूर्यराव कांकडे, शिदोजी

४३. ही पांगेज्याची हकिकत आंट डफ देत नाहीं. दिलेलखान चारूप्राप्त लागला होता व तो किला त्याणे घेतला इतके मात्र लिहितो.

४४. योहवतरावान मुख्य असून इखलासखान हा एक त्याचे हाताखालचा सरदार होता. ४५. सिताबीनें = जलदीनें, सत्वर.

पत पशव व प्रतापराव सरनोबत या उभयताना आगाजणी केली. आणि युद्ध करितां सूर्यराव कांकडे पंचहजारी मोठा लष्करी धारकरी, यांने युद्ध थोर केले. ते समर्थीं जंबूरियाचा गोळा लागून पडला. सूर्यर्हंव म्हणजे सामान्य योद्धा नव्हे. भारतीं जैसा कर्ण योद्धा, त्याच प्रतिमेचा असा शूर पडला. वरकड्ही नामांकित शूर पडले. असें युद्ध होकेन फत्ते जैंहाली.

हें वर्तमान प्रतापराव यांणीं व मोरोपंत पेशवे यांणीं राजियास पन्हे लिहून जासूद पाठविले. राजियांनीं सधर ऐकून बहूत खुशाल झाले. तोफा मारल्या. साखरा वांशल्या. सधर घेऊन जासूद आले त्यांचे हातीं सोन्याचीं कडीं धातलीं, आणि प्रतापराव सरनोबत व मोरोपंत घेशवे, आनंदराव, व्यंकाजीपंत, यांस बक्षीस अपार द्रव्य दिलें. सरदार हजारी, पंचहजारी लष्करे, भावके त्यांस बक्षिसें दिघलीं. नांवाजिले. वजीर जे पाडाव झाले त्यांस वर्खे अश्य देऊन सोडणे म्हणोन हुक्म पाठविला. त्यावरून पेशवे व सरनोबत सरदार खुशाल जहाले. बेलोलेखान व नवाब व वजीर पाडाव झाले त्यांस वर्खे व अश्य देऊन सोडिले. दिलेलेखान सालेरीहून चार मजलीवर होता. त्यांने ही खधर ऐकून माधारा पकोन गेला.

ही खधर दिल्लीस पादशहास कळून बहूत दिलगीर साले. तीन दिवस बाहेर आले नाहीत. आमखास [मध्ये] तीन दिवस आले

४६. 'ईगनाथ' प्र० प्रत. ४७. ओंगेजणी=स्वतःचे शौर्य. ४८. सूर्यराव हा शिवाजीचे जुन्या बालपणच्या संवगज्यापैकी एक होय. जावली व रोहिडा हे किल्ले शिव्या लाढून घेतले त्या वेळी यांने फार मोठी कामगिरी बजाविली होती. ४९. शिवाजीच्या फौजेने हा मोठा जय संपादिला. यांन मोगलांचे २२ सरदार मारले गेले व पुष्कळ मोठमेटे पाडावहो सांपडले. पाठविलेल्या सैन्याचा पराजय झाला हें पाहून मोहब्बतखानाने सालेरीचा वेदा उठविला. ५०. हा मोहब्बतखान असावा. बेलोलेखान कोण? विजापूरचा एक सरदार बहिलोल नांवाचा होता, पण येथे तर हा मोगलाकडील आहे. पुढे पृष्ठ ७८, ७९ पाहा. ५१. आमखास=दरबाऱ्हचा दिवाणखाना.

दिल्लीची पातशाई खुशाल करणे. आपण शिवाजीवरि जातो. त्यास हँडखुद्द ठेवितो. त्याचें लष्कर पातशाही मुलखांत न ये असे करितो. नाना हुन्नर करून त्यास जेर करितो. पातशाहानीं फिकीर न करावी.” असें समाधान करून पातशाहास आणून तखतावर बसवून, बहादूरखानास नांवाजून वर्षें अलंकार आपले गळ्यांतील पदक व शिरची कलगी जडावाची, दोन हत्ती व घोडे असें देऊन दौलत जाफा दिधली, आणि समागमें सत्तर हजार स्वार दिले. हँडेलीस दिलेलखानास हुकूम करून दिल्हा. येणेप्रमाणे फौज दृक्षेणेस राजियावर पाठविली. ती मजल दरमजल दिल्लीहून चालिली. राजियास ही खबर बातमी दिल्लीहून आली. राजे बोलिले की, “ बहादूरखान पेंडीचे गुंड आहे. त्याचा गुमान काय आहे ? त्यास आपले मुलकांत यावयास दोन वर्षे लागतील !” असें बोलिले.

मग अंणाजी दत्तो सुरनीस यांनी मालसावंत, मावळे यांचा हजारी, यास सांगून, हळा करून पन्हाळा किला अदलशाही होता तो घेतली, व सातारा, चंदन, वंदन, नांदगिरी, परळी असे किले

५२. हालखुद्द=जसा पाहिजे तसा. ‘यथावश्यं तु हालखुद्द’ राज व्य० कोश. ५३. हा खानजहान बहादूर होय. ५४. ‘सेनामुखं हरोलः स्थात्’ राज व्य० कोश. हरोल, हरोल=विनी, अधाडी.

५५. सन १६७३. पन्हाळा किला या उपर शिवाजीपासून विजापूरकरांचे हातीं लागला नाहीं. त्यांनी तो परत चेण्याकरितां पुढे केलेले सर्वे प्रयत्न व्यर्थ गेले. एका झुन्या दफ्तरांत ह्या पन्हाळे प्रकरणास उद्देश्यन शिवाजीवर केलेली कविता सांपडली आहे ती येणेप्रमाणे:—

पराक्रम किल्ले पन्हाळा.

होतों पन्हाळ्यावर मी शिवाजी । चक्रवर्तीची डरडार भाजी ॥ आतो पुढे कोण धजेल पाहों । मी भोंसला कां उगलाचि राहों ॥१॥ फौजेत माल (७० घृष्ण पाहा.)

मोरोपंत पेशव्याचा हवाला कल्याण भिंवडीपासून देखील कोळवण सालेरीपर्यंत वरघाट व कॉकण त्यांचे स्वाधीन देश केला. लोहगड व जुन्नर देखील वारा मावळे हारौँव्याचे घाटापासून पेशव्याचा हवाला केला. अंणाजी दृत्तोचे स्वाधीन चक्रलैपासून द्वाभेळ, राजापूर, कुडाळ, बांदे, फोंड, कोपलपर्यंत कॉकण अंणाजीपंत सुरुनीस याचे स्वाधीन केले. वरघाट वांईपासून कोपल तुंगभद्रा पावेतों देश नेमून दृत्ताजीपंत वाकनीस याचे स्वाधीन केला. दृत्ताजीपंतास पन्हाळां ठेविले. असा देश तीन सरकारकुनांच्या हवालां केला. यासेरीज मोंगलाई देश येथे सुमेदार ब्राह्मण सात पांच ठेविले. तेही पेशव्याचे आज्ञेत ठेविले. गडकोट किळे येथे सरकारकुनांनी परामर्ष करावा. परंतु किळेदार कारकून लोक जे ठेवणे ते राजियांनी आपले नजरगुजर करून ठेवावे. कामाचा माणूस

(३६ पृष्ठावस्थन.)

मृ. कंक द गजेंद्र चाले । शोभे निशाण भगवे गज फार ढोले । दैत्येंद्र का राजगडास येना । मी आपुला पर्वत त्यासि देना ॥ २ ॥ भावे भजावे मज मोंगलांनी । भविष्य सांगे तुळजा भवानी । समुद्र याचे जळ मोजवेना । माध्याहिंहचा भास्कर पाहवेना । मुटींत वैश्वानर बांधवेना । देसा शिवाजी नृप जिंकवेना ॥ ३ ॥

ह्याच श्लोकाचे खालीं पेशव्याच्या वर्णनाचा एक श्लोक आहे, तो पेशवा मोरोपंत असावा, व सालेरीच्या जवळील युद्धांत त्यांने केलेल्या पराक्रमास उद्देश्यून हें कवन असावे असे दिसते, म्हणून तेही येथे देतों.

पुण्याच्या कप्या (?) गरजतहे शिवाजी । तिथे नांदतो पेशव्या मर्द गाजी । जशीं कौरवे मारिली अर्जुनाने । तशीं मोंगले मारिली पेशव्याने ॥ १ ॥

ह्या कवितेत अशुद्ध कांहीं आहेत तीं ज्यांस निची दुसरी प्रत मिळेल त्यांनी शुद्ध करावीं. ही कविता रामदासाच्या धाटणोवर केलेली दिसते.

५६. ‘येतां येतां’ महाड प्रत. ५७. ‘हेरेद्धच्या’ महात्र त. ‘देवाळ्याचे’ सा० प्रत. ५८. “चौक—हाभोळसुभा, राजपुरी, कुडाळ देश, बऱ्डि, खार व ऊँकोले” म० प्रत.

निर्णी इकडे चाल करून आला. तो फौजेनिशीं हिकडे चालला ही सबर राजियास कलोन कुल्लू लष्कर प्रतापराव यास हुकूम करून आणविले आणि हुकूम केला कीं, “विजापूरचा बेलोलसान येवढा वळवळ बदूत करीत आहे. त्यास मारून फत्ते करणे.” म्हणोन आज्ञा करून लष्कर नवाबावरि खाना केले. त्यांनी जाऊन उंचराणीस नवाचास गांठिले. चौतर्फी राजियाचे फौजेने कोंडून उभा केला. पाणी नाही. असा जेर केला, युद्धाही थोर जाहले. इतक्यांत अस्समानही झाला. मग निदान करून नवाब पाणियावरि जाऊन पाणी व्याला. त्याजवरि प्रतापराव सरतोबत यास अंतस्त कळविले कीं, “आपण तुम्हांवरि येत नाही. पादशाहाचे हुक्मानें आलों. याउपरि आपण तुमचा आहे. हरएक वर्कीं आपण राजियाचा दावान करीं.” असे कितीएक ममतेचे उत्तर सांगोन सळा केला. मग राजियाचे लष्कर निघोन गेले. राजियास सबर कळून लष्करास ताकीद करून फजीत केले कीं, “सळा काय निमित्य केला!” असे रागास आले. पुढे प्रतापराव फौजेनिशीं मर्मेंगलाईत भागानगरचा देश, देवगड, रामगिरी, वीजे देश मारून लुटून माधारे आले. तों राजियाजवळ निळो सोनदेव मजमदार होते त्यांस एकाएकीं मृत्यु जहाला. त्यांची नजमदारी त्यांचे पुत्रास सांगावी असें केलें. त्यांस वडील पुत्र नारोपंत होते ते कांहीं शाहाणे नाहीत. रामचंद्रपंत घाकटे पुत्र, तो शाहाणा. राजियाचा लोभफार कीं, हा मोठा शाहाणा, दैवाचा, भाष्यवंत, बापोपेक्षा लक्षण्युणी थोर होईल. असे म्हणून नारोपंतास मजुमदारी मात्र सांगून हुद्दा चालविला.

५९. विजापूरच्या मुलतानास अर्धांगवायु होऊन तो मरण पावला. त्याचा मुलगा चिकंदर हा लहान होता, आणि मुत्सद्यांमध्ये भांडणे सुख झालीं.

द्या मुत्सद्यापेकी हा अचुल करीम एक होय. ६०. ‘चळवळ’ प्रताप० प्रत.

६१. बाजेदेश=इतर प्रदेश.

पाठावल का, “ तुम्ही लष्कर घेऊन जाऊन बेळोळखान येतो, याशी गांठ घालून चुडवून फते करणे. नाहीं तर तोंड न दाखविणे.” ऐसे प्रतापराव यास निकून सांगून पाठविले. त्यावरि प्रतापराव जाऊन बेळोळखानाशी गाठिले. जेसरीवरि नवाब आला. त्याने गांठिले. मोठे युद्ध झाले. अवकाल होऊन प्रतापराव सरनोबत तरवारीचे वाराने ठार झाले. रण बहूत पडिले. रक्ताच्या नद्या चालिल्या. त्याज-वर बेळोळखान विजापुरास गेला. आणि राजियाचे लष्कर पन्हाळ्याखाले ईले.

प्रतापराव पडले, ही खबर राजियांनी ऐकून बहूत कशी झाले, आणि बोलिले की, “ आज एक बाजू पडली. प्रतापराव यास आपण लेहून पाठविले की, फते न करितां तोंड दाखवू नये, त्यासारीसे करून बरे म्हणविले. आतां लष्कराचा वंद कैसा होतो ? सरनोबत कोण करावा ? ” अशी तजवीज करून, आपण सासा लष्करांत येऊन, लष्कर घेऊन कोंकणांत चिपळून जागा परशुरामाचे क्षेत्र आहे तेथें येऊन राहिले^३. मग लष्करची पाणी करून लहान थोर लष्करास व पायदळ लोकांस सजीना फोडून वाटणी केली, आणि सरनोबतीस माणूस पाहतां हसाजी मोहिने म्हणून पागेमध्ये जुमला होता. वरा शाहाणा, मर्दाना, सवुरीची चौकस शिपाई मोठा धारकरी पाहून त्यास ‘हंवीराव’ नांव किताबती देऊन सरनोबती सांगितली. कुल लष्करचा गोहा करून हंवीराव याचे तार्डी^५ दिघले. आणि फौज [सुदां] वरघारी रवाना केला.

६२. प्रतापरावाचरोबर हसाजी मोहिने पंचहजारी हा होता. त्याने प्रतापरावाचा मोड झालेला पाहून विजापुरकरांवर निकराने हळ्ळा केला, त्यांत मुसलमानांचा पराभव होऊन मराठ्यांचा जय झाला व त्यांस दुट पुऱ्यकळ सांपडली. ह्या कामगिरीचदल हसाजीस पुढे सरनोबत केले. ६३. कोंकणांत छावणीस राहण्याचे कारण हें की, त्या सालीं देशावर दुष्काळ पडला होता. ६४. सवुरीचा=शांत, सहनशील. ६५. गाहा=एकीकरण, इकंद्रा. ६६. ‘स्वाधीन केले’ महाड प्रत.

त्यानंतर शाहाजी राजे पडले. विजापूरचे पादशाहांनी त्यांची दौलत त्यांचे धाकटे पुत्र द्यंकाजी राजे होते त्यांस दिघली. नारो दीक्षित कुळ कारभारी महाराजांचे होते, ते मृत्यु पावळे. त्यांचे पोटीं रघुनाथ नारायण व जनार्दन नारायण हे दोघे बंधु, सर्व विद्येने निपुण व राजकारणी, चुदिवंत, चतुर, शाहाणे होते. त्यांचा व द्यंकाजी राजियाचा बनाव बसेना. मग ते उम्भीयतां बंधु त्याजवळून निघून राजियाकडे आले. येतांच रघुनाथपंत व जनार्दनपंत व बाळकण्ण चुलंतभाऊ व बाळकण्णपंताचे पुत्र कमळाजीपंत व जनार्दनपंताचे पोटीं गंगाधरपंत म्हणोन सुबुद्ध झाले, असे पांचजण व घरचीं माणसे, घोडीं व हत्ती असे सामान बायकांसहवर्तमान राजियाकडे आले. हें वर्तमान राजियास कळतांच राजे सामोरे जाऊन भेट घेतली. वरकडही सरकारकून जाऊन भेट घेऊन सन्माने आणिले. त्यांस सर्वांस मिळून देखील घोडीं चाळीस हजार होते तैनात सालीना करून, तनसे वराता देऊन, सरकारकुनांमध्ये श्रेष्ठत्व गौरवे देऊन, त्यांचे चालवून देवून घेतले.

हंबीराव लळकर घेऊन संपगांवास गेले. इतकियांत विजापूरचा सरदार हुसेनखान मायाणा पठाण मोठा तोलदार पांच हजार पठाण तिरंदाज, बरचीवाले, आडहत्यारी असे पंच रुप [?] तसे बढिले, बंडुकी, तोफखाना असा होता. हुसेनखान म्हणजे जैसा नवाब बेलोलखान याच्या जोडीचा सरदार, तो हंबीराव याजवर चालून आला. मराठे म्हणजे मोठे हरीफ, त्यांनी शर्त करून भांडण दिघले. नीट ग च ड ते [?] घोडीं घालून मारामारी केली. हुसेनखानाचे कित्येक लोक मारिले व घोडीं मारिलीं व हत्ती रणास आणिले. मोठे युद्ध बळकळ दोन प्रहर दिवसापासून चार प्रहर रात्र पर्यंत जाले. सहा प्रहरांत कुळ फोज बुडविली. हुसेनखान खासा धरिला. चार साडेचार हजार घोडीं पाडाव केलीं. बारा हत्ती पाडाव केले. तसे उंट व बाजे जिन्नस, चिढाईत, सजीना व कापड बेर्मुदिन संपऱ्येले. मोठे झुंज करून फक्ते केली. रण दुतर्फा अपार पडले.

६७. जनार्दनपंत शिवाजीजवळ होताच व त्याजकडे एक मोठा अधिकारही होता. ६८. “बेमुलक” सा० प्रत. ^१ जनार्दनपंत सुमंत देताच, रघुनाथपंतास पुढे अमात्य पद दिले:

किंडा घतला. माठ स्थळ प्राप्त जहाल. कापल म्हणज तुगभद्रच कांठीं. तुगभद्रा पावेतों देश हस्तगत जहाला. कोपलीं करितां कनकगिरी, हरपनहळी, रायदुर्ग व चित्रदुर्ग व विद्यानगर, बुंदी कोटीं बाजे पाळेगार [रुजू] झाले. असें कार्य झालें.

यानंतर पुढे दिल्हीहून बहादूरखान देसील होले दिलेलखान हे फौजेनिरीं अमदानगरास येऊन राहिले. हें वर्तमान राजियास कळलियावर राजियांनी गड कोट किंवे यांस खवर केली आणि मजबुतीनें राहिले. मग जासूद पत्रे नवाब बहादूरखान यांजकडे गुपहूपे पाठविलीं. “हंद्रे सोधावे, पुढे तजवीज करणे ती करावी,” असें केलें; आणि राजियांनी आपले लष्करास हुकूम करून हंवीर-राव सरनौबत फौज घेऊन मोंगलाईत शिरले. खानदेश, बागलाण, गुजराथ, अमदाबाद, बन्हाणपूर, बन्हाड, माहूर वरकड देश नर्मदा पावेतों देसील जालनापूर या देशांत स्वारी करून, मुठूस मारून, खंडणी करून, जस केला. मालमत्ता अगणित जमा करून चालिले. तों बहादूरखान यांनी कुळ जमाव घेऊन हंवीरायाचे पाठीवर चालून आले. राजियाची फौज तोलदार गांठली. मोंगल बहूत धास्तीनें घाविरा होऊन सात आठ गांवचे अंतरानें चालिला. दिलेलखान उतावळा होऊन फौजेशीं गांठ घातली. हंवीराराव यांनी दिलेलखान नजरेत धरिला नाही. तोलदारीनें मत्ता घेऊन आपले देशास आले. मालमत्ता राजियास दिली.

पुढे वेदमूर्ति राजेश्वी गागाभट म्हणून वाराणशीहून राजियाची कीर्ति ऐकून दर्शनास आले. भट गोसावी, थोर पंडित, चार वेद-

६९. ‘कोपल हस्तगत करितां’ सा० प्रत. ७०. ‘बुडीकोट’ सातारा प्रत. १०. बहादूरखान ३०—मार्गे पृष्ठ ७६ पाहा. ७२. ‘हंद्रे घ्यावे’ सातारा प्रत.

(८२) कृष्णाजी अनंत विरचित

सहा शास्त्रे योगाभ्याससंपन्न, ज्योतिषी, मांत्रिक, सर्व विद्येनें निपुण, कलयुगींचा ब्रह्मदेव, असे पंडित—त्यांस राजे व सरकारकून सामोरे जाऊन भेट घेऊन सन्मानें आणिले. त्यांची पूजा नाना प्रकारे रत्नखचित अलंकार, पालखी, घोडे, हत्ती देऊन द्रव्यही उद्दंड देऊन पुजिले. गागाभट बहूत संतुष्ट झाले. भट गोसावी यांचे मर्ते, मुसलमान बादशाहा तकीं बसवून, छत्र धरून, पातशाही करितात आणि शिवाजी राजे यांनीही चार पादशाही दचाविल्या आणि पाऊण लाख घोडा लष्कर गड कोट असें [मिळविले] असतां त्यांस तक नाही, याकरिता मन्हाठा राजा छत्रपति व्हावा असें चिच्चांत आणिले, आणि [तें] राजियासही मानिले, अवघे मातवर लोक बोलावून आणून विचार करिता सर्वांचे भनास आले. तेव्हां भट गोसावी म्हणून लागले कीं, तकीं बसावें. तेव्हां राजियाचे वंशाचा शोध करिता राजे शुद्ध क्षत्री शिसोदे उत्तरेहून दक्षिणेस एक घराणे आले, तेच राजियांचे घराणे असें शोधिले. उत्तरेचे क्षत्रियांचे व्रतबंध होतात त्याप्रमाणे व्रतबंध करावा, हा विचार आधीं करून भट गोसावी यांना राजियाचा क्षेत्री व्रतबंध केला. शुद्ध क्षत्रिय आधीं केला. अपार द्रव्य धर्म केला. कुल आपले देशांतून पर देशांतून पन्हासै सहस्र वैदिक ब्राह्मण थोर थोर क्षेत्राहून मिळाले. तो सर्वही समुदाय राहून घेतला. प्रत्यहीं मिष्ठान्न भोजनास घालून लागले. पुढे तक्कासूढ व्हावें [म्हणून] तक्क सुवर्णांचें बत्तीस मणाचें सिद्ध करविले. नवरत्ने अमोलिक जितकीं कोशांत होतीं त्यामध्ये शोध करून मोठीं मोलाचीं रत्ने तक्कास जडाव केलीं. जडित सिंहासन सिद्ध केले. रायरीचं नांव ‘रायगड’ म्हणोन ठेविले. तक्कास स्थळ तोच गड नेमिला. गडावरि तकीं बसवावें असें केले. सप्त महानदियांचीं उदके व समुद्रांचीं उदके, तीर्थ क्षेत्र नामांकित तेथील तीर्थोदके आणिलीं. सुवर्णांचे कलश केले व सुवर्णांचे तांबे केले. आठ कलश व आठ तांबे यांनीं अष्ट प्रधानांनीं राजियास अभिषेक करावा असा निश्चय करून, सुदिन पाहून मुहूर्त पाहिला. शालिवाहन शके १५९६

३३. ‘पन्हास सहस्र’ हे शब्द प्र० गड प्रतीत मात्र आहेत.

शिवछत्रपतीचे चरित्र. (८३)

ज्येष्ठमासीं शुद्ध १३ स मुहूर्त पाहिला. ते दिवशीं राजियांनी मंगल-लानें करून श्रीमहादेव व श्रीभवानी कुलस्वाभीं, उपाध्ये प्रभाकर भटाचे पुत्र बाळंभट कुलगुरु व भट गोसावी, वरकड शेष भट व सत्पुरुष अनुष्ठित, यांची सर्वांची पूजा यथाविधि अलंकार वस्त्रे देऊन [केली.] सर्वांस नमन करून अभिषेकास सुवर्ण-चौकीवर वसले. अष्ट प्रधान व थोर थोर ब्राह्मणांनी स्थळोस्थळचीं उद्कें करून सुवर्ण कलशापांत्रीं अभिषेक केला. दिव्य वस्त्रे, दिव्य अलंकार घेऊन, सर्व पूज्य मंडळीस नमस्कार करून सिंहासनावर वसले. कित्येक नवरत्नादिक सुवर्ण-कमळे व नाना सुवर्ण-फुले, वस्त्रे उदृढ दिघलीं. दानपद्मतीप्रमाणे पोडश महादानें इत्यादिक दाने केली. सिंहासनास अष्ट खांब जडिन केले. त्या स्थळींनी अष्ट प्रधानांनी उभे राहवें. पूर्वीं कृतायुगीं, त्रेतायुगीं, द्वापारीं, कलयुगाचे ठायीं पुण्यश्लोक राजे सिंहासनीं वैसले, त्या पद्मतीप्रमाणे शास्त्रोक्त सर्वही साहित्य सिद्ध केले. अष्ट खांबीं अष्ट प्रधान उभे गाहिले. त्यांचीं नांवे वितपशील.

- १ मोरोपंत त्रिंबकपंताचे पुत्र, १ डृचाजी त्रिंबक वाकनीस, यांचे नांव मंत्री.
- १ नारो निळकंठ व रामचंद्र निळकंठ मुजुमदार, यांचे नांव अमात्य.
- १ रँगवजी पण्डितराव होते त्यांचे पुत्रास रायजीराज [१] १ निराजी रँगवजी यांस न्यायाधिकारी.
- १ हँचीराव मोहिते सेनापति. १ निराजी रँगवजी यांस न्यायाधिकारी.
- येणेप्रमाणे संस्कृत नांवे ठेविलीं. अष्ट प्रधानांचीं नांवे ठेविलीं ते

७४. पुढील मिती प्र० प्रत देत नाहीं. महाड प्रत देते. ७५. ‘स्तंभी’ म० प्र०. ७६. नारो नीलकंठ हुशार नव्हता म्हणून पद त्याच्या नांवे देऊन कारभार धाकटा बंधु रामचंद्रपंत याजकङ्गन घेऊ लागले. ७७. ‘त्रिंबक सोनेदेव होते त्यांचे पुत्र रामचंद्रपंत डवीर’ म० प्र० ‘डवीर जनार्दनपंत हठुमते सुमंत’ भ्रांट डफ व चिटणीस. ७८. ‘अनाजी हत्तो’ म० प्र०. ७९. ‘रघुनाथ पंडितराव त्यांचे पुत्र दानाध्यक्ष’ म० प्र०. ‘रघुनाथपंत पंडितराव’ भ्रांट डफ. ८०. ‘बाळाजी सोनदेव’ भ्रांट डफ.

(८४)

कृष्णाजी अनंत विरचित

स्थळे नेमून उमे केले. आपले स्थळीं उमे राहिले. बाळ प्रभु चिट्ठीस व नीक प्रभु पारसनीस वरकड अष्ट प्रधानांचे मुतालिक व हुजरे, प्रतिष्ठित सर्वही यथाकर्म पद्धतीप्रमाणे सर्वही उमे राहिले. छत्र जडावाचें मोतीलग झालरीचें करून मस्तकावर धरिले. छत्रपति असें नांव चालविले. कागदीं पत्रीं स्वस्तिश्री [राज्याभिषेक] शक, सिंहासनावर बसले त्या दिवसापासून निघत चालविला. पन्नास सहस्र बाह्यण वैदिक मिळाले. या वेगळे तपोनिधि व सत्पुरुष, संन्यासी, अतिथि, मानभाव, जटाधारी, जोगी, जंगम नानाजाती मिळाले. तितक्यांस चार मास मिशान्न उल्लेख चालविले. निरोप देतां पात्र पाहून द्रव्य, अलंकार, भूषणे, वर्वें अमयाद् दिखलीं. गागाभट मुख्य अध्यर्थ त्यांस अपरमित द्रव्य दिलें. संपूर्ण सचाची संख्या एक कोड बेताळीस लक्ष होन झाले. अष्ट प्रधानांस लक्ष लक्ष होन बेक्षीस दर असामीस, त्या खेरीज एक एक हत्ती, घोडा, वर्वें, अलंकार असें देणें दिलें. येणेप्रमाणे राजे सिंहासनाढूळ झाले, या युगीं सर्व पृथ्वीवर म्लेच्छ बादशाह. मन्हाटा पातशाह येवढा छत्रपति झाला. ही गोष्ट काहीं सामान्य झाली नाहीं.

हीं वर्तमाने बहादूरखास कोळीं यासि कळलीं. त्यानें पुढे पेडगांव भीमातीर येथें येऊन छावण्या केल्या. आणि दिलीस पातशाहास हें वर्तमान सिंहासनाचें लिहिलें. पातशाहास कळून, तकावरून उतरून अंतःपुरात गेले. आणि दोन्ही हात भुईस घासून, आपले देवाचें नांव घेऊन परम सेद केला. दोन दिवस अन्न उद्क घेतलें नाहीं. आणि बोलिले कीं, “खुदानें मुसलमानाची पादशाई दूर करून, तक बुडवून मराठियास तक दिलें. आतां हद्द झाली.” असो, बहूत सेद दुःखाचे पर्वत मानिले. मग मोठे मोठे वाजिरांनीं नानाप्रकारे समाधान करून आणा खुणा घालून तकावर वसविलें, ऐसेंच विजापूरचे पातशाहास व भागानगरचे पातशाहास वरकड सर्वांस वर्तमाने कळून सेद जाहला.

८१. उलफा = (नेमृतक) न शिजविलेले धान्य, शिधा. ८२. मार्गे पृष्ठ ७६ व पृष्ठ ८१ पाहा.

काबीज केला व मांगलाईही जस केली. भागानगरच्या बाद-शाहांनी राजे यांशीं सळ्णा करून, निराजीपंताचे पुत्र ग्रल्हादपंत मोठे बुद्धिवंत यांस हेजिबीस ठेवून घेऊन, करभार राजियास देऊन स्नेहांत मिळाले. वरकड किरकोळी राज्ये होतीं तीं घेतलीं. किती-एकांनी करभार देऊन अंकित होऊन राहिले. तुंगभद्र देशापासून कावेरीपर्यंत कर्नाटक साधावे, हा हेत मनांत धरिला. त्यास लष्कर पाठवून साधावे तरि दिवसगतीवर पडते, म्हणून खुद्द राजियांनी आपण जावे असें केले. त्यास पेडगांवी बहादूरखान गनीम पाठीवर येईल म्हणून निराजीपंत न्यायाधीश पाठविले. कित्येक द्रव्य अलंकार [भूषणे] रत्नखचित पाठविलीं. त्यास अंतरंगे सख्य [करून] एक वर्षपर्यंत आपणास कर्नाटक साधावयास लागेल, तुम्हीं राज्यास उपद्रव न करणे, असें त्यास सांगून ठायीं ठेविले. आणि कर्नाटकास जावयास समागमे निवडून पागे पतके पंचवीस हजार स्वार व सरकारकून रघुनाथ नारायण व जनार्दन नैरायण हे कर्नाटकचे माहितगार यांस बरोबर घेतले. वरकड पेशवे व सुरनीस व वाकनीस वरकड लष्कर राज्यास रक्षणास ठेविले, आणि विचार केला की, “कर्नाटक साधावयास द्रव्य लागेल त्यास सजिन्यांतील द्रव्य वेंचूं नये. नूतन मिळवावे आणि वेंच करून देश साधावा.” असा विचार करितां भागानगरचे पातशाहींत द्रव्य उदंड आहे. तेथे निष्ठुरता करून द्रव्य मेळवावे तरि वर्षीस करभार भागानगरकर देतात. तेथे निष्ठुरता करूं नये. सख्य करून त्यांची भेट घ्यावी. भेटीनंतर सर्वही अनुकूळ करून देतील. असा विचार करून

८३. दर्यांतील बादशाह म्हणजे ‘शुरोपियन लोक.’ ह्या दर्यांतील बादशाह्या २७ किंवा २२ होत्या असें मानीत असत. माझे पृष्ठ ६८ पाहा.
८४. रघुनाथ नारायण हनुमंते द्यावे व दर्यकोजीचे बनेना म्हणून तो तंजा-वराहन शिवाजीकडे आला होता. जनार्दनपंत आधींच शिवाजीचा झुमंत प्रधान झाला होता.

“

(८६) कृष्णाजी अनंत विरचित

भागानगरीं प्रल्हादपंत हेजीव राजियाचे होते त्यांसि हें वर्तमान लिहून भेट घ्यावी हा विचार केला. तानाशाहा पातशाहा भागानगरकर यांनी मनांत बहूत शंका धरिली कीं, “जैसा अफजलखान बुडविला, कीं शास्त्राखान बुडविला, दिल्हीस जाऊन अलमगीर पातशाहास पराक्रम दाखविला, ऐसा एखादा अनर्थ जहाला तर काय करावे ! भेट मात्र राजियाची न घ्यावी. जे मागतील तें देऊ,” असे बोलिला. मग पातशाहाशीं व अकंणापंत व मादंणापंत कारभारी यांशीं प्रल्हादपंते आण, शपथ, किया बहूत दिधल्या. अपाय नाही, सेहाची भेट घेऊन जातील, अशी बळकटी केली.

येणेप्रमाणे राजियाशीं घटाई केली. उभयतांच्या भेटी व्हाच्या ऐसा नेम करून मग राजे मजल दरमजल लप्पर घेऊन झागानगरास चालिले. भागानगरची विर्लीयत लागल्यावर ताकीद केली. एक काढी रथतेची तसनस न व्हावी ऐसें केले. कित्येक गर्दाना मासून जीवता बसविला, आणि मजलीस जाऊन तेथें खुष-खरेदी सर्व पदार्थ घेऊन चालिले. लूट नाही. असे जातां पुढे पातशाहास खबर कळून बहूत संतुष्ट जाहला. पातशाहा पुढे दोन चार गांव सामोरे यावे असें केले. राजा मोठा साधक, आण घालून पातशाहास सांगून पाठविले कीं, “तुम्हीं न येणे. आपण वडील भाऊ मी धाकटा भाऊ. आपण पुढे न यावे.” असें सांगून पाठविल्यावरि पातशाहा बहूत संतुष्ट जहाले. आणि मादंणापंत व अकंणापंत म्हणजे व ज या [?] पातशाह, सर्व पातशाही [मध्यें] धणी, हे उभयतां पुढे घेऊन राजियास घेऊन शहरास गेले. राजियांनी आपले लप्करास कुल जरी सामान केलाच होता. सुमुहूर्त पाहून पातशाहाचे भेटीस नगरामध्ये चालिले. पातशाहांनी कुल नगर शृंगारिले. चौकेरी विदीस कुंकुम-केशराचे सडे रंगमाळा घातल्या. गुडिया, तोरणे पताका निशाणे नगरांत लाविली. नगर-नागरिक लोक कोट्यानकोटी राजा पाहावयास उभे राहिले. नारींनी मंगळ-आत्मी अगणित उजळून राजियास वंदिले. सोने रुपियाचीं कुले

८५. म्हणजे ‘हैदुसबाद.’ ८६. विलायत=मूळ देश, स्वतःचा देश. येणे, भागानगरचा मुद्दुख. ८७. जावता=धाक.

लप्परचे लोक कंवरबंदी करून महालाखालीं बसविले आणि शिडी-
वरून चालिले. सासा राजा व *जनार्दन नारायण व प्रलहादपंत व
सोनाजी नाईक दौलेतबंकी व बाबाजी हुंदेरे^१ पांचजण चढले.
महालांत गेले, पातशाहा पुढे घेऊन क्षेम आलिंगन केले. उभयतां
एकासनीं वसले. मादंणापंत व अकंणापंत व जनार्दनपंत, प्रलहाद-
पंत, सोनाजी नाईक बंकी व बाबाजी हुंदेरे असे होते. पातशाहा
व राजे व मादंणापंत त्रिवर्ग वसले. वरकड उभे राहिले. उभयतांचा
ख्लेह अतिशय, बोलणे झाले. पातशाहाच्या खिया झरोकियांतून
जाळूळांतून राजा पाहतां बहुत थक जहाल्या. पातशाहाही बहूत
खुशाल जहाले. एक प्रहर वसून राजियाच्या पराक्रमाच्या गोष्टी
ऐकिल्या. किंत्येक अलंकार रत्नजडित व वस्त्रे, हत्ती, घोडे राजियास
व राजियाकडील लोकांस सर्वोस देऊन निरोप दिला. राजे व
पातशाहा महालाखालीं घेऊन राजे आपल्या स्थकास चालिले.

महालाखालीं रघुनाथीपंत व हंबीराव वरकड सरदार लप्पर
ठेविले होते, त्यांसही समागमे घेऊन आपले जागियास आले. मार्यां
येतां नगरलोकांस सेरात केली. राजे उठोन गेलिचावरि पातशाहाचे
समाधान झाले कीं, राजा प्रामाणिक, आपल्यास रक्षिले, किंया
जतन केली. ऐसे आश्रय मानून प्रलहादपंतास किंत्येक बक्षिसे
पातशाहांनी दिली कीं, तुम्ही प्रामाणिक. [असे] महणून नावाजून
राजियाकडे पाठविले. दुसरे दिवशीं मादंणापंतीं राजियास
आपले घरास मेहमानीस नेले. आणि आपले मातोशीचे हातीं पाक

८८. 'पुष्ये बलायत दूर केली' म० प्रत. ८९. 'जिन्याखालीं' महाड
प्रत. *येथे 'रघुनाथ नारायण' असे असावै. जनार्दनपंत वेशीं राहिला
होता. ९०. 'दौलदंकी महाद्वारपाल इत्यमिथीयते' राज व्य० कोश-
महाड प्रतीचा पाठ 'सोमाजी नाईक हकीम' असा आहे. ९१. 'बाजी
ढांसरे' महाड प्रत. ९२. 'जाळ्या लावून' म० प्र० ९३. 'रघुनाथ नारायण
डड्बीर' म० प्रत. ९४. मेहमानी=पाहुणचार. 'मेहमानी तु आतिथ्यं'
राजव्यवहार कोश.

(८८)

कृष्णाजी अनंत विचारचित

सिद्ध करून मादंणापंत व अकंणापंत जवळ बसून राजियास भोजन घातलें. वरकड राजियाकडील समुदाय होता त्यासही भोजनास घातलें. आणि अलंकार, वस्त्रे, हत्ती, घोडी देऊन स्थळास पोहोचविलें. पातशाहानीं मादंणापंतास बोलावून नेऊन विचारलें कीं, “राजियास काय पाहिजे तें देऊन राजियास संतुष्ट करून निरोप यावा.” असा विचार करून सुमुहूर्त पाहून मागती राजे भेटीस आणिले आणि जडजवाहीर रत्नाचे अलंकार हत्ती, घोडे अपरामित दिघले. कुल सरकारकून व हँबीराव वरकड सरदार याचे मुजरे महालावरि उभयतां छत्रपति बैसून, मुजरे घेऊन, सरदारांचे पराकम नांव पाहून सर्वोस अलंकार वस्त्रे हत्ती, घोडे, मनुष्य पाहून दिघले. आणि पातशाहा बोलिले कीं, “सर्वा प्रसंगीं आपणांस तुम्हीं साहाय असावे.” ऐशी बळकटी करून राजियाची आण शपथ घेऊन निरोप दिला. प्रतिवर्षी करभार जो देणे तो येणेप्रमाणे देऊन, ग्रल्हादपंत नेहमीं आपणाजवळ ठेवून आमचे निजबतीनें आपणाजवळ असौं देणे, ऐसे बोलिले. राजे आपले स्थळास आले.

त्या उपरि राजियास भागानगरचे मोठमोठ्या सरदारानीं मेहमान्या केल्या. ऐसे एक महिनाभर भागानगरीं होते. तेथील द्रव्य वस्तुभाव घेऊन चंदीकडे सेनासमुदाय येऊन चालिले. मग श्री-शैल्योस आले. नीळगंगेचे स्नान करून श्रीचे दर्शन झाले. तीर्थविधि झाला. राजियानीं स्थळ देखोन परम आनंद झाला कीं, केवळ कैलास दुसरे, असे स्थळ वाटले. तेथेहैं देह श्रीस अर्पण करावें, शिरकमळ वाहावें, ऐसे योजिले. [ते] समर्थीं श्रीभवानी अंगांत आविर्भवली आणि बोलली जे, “तुज ये गोष्टी^{१५} मोक्ष नाहीं. हें कर्म करू नको. पुढे कर्तव्यही उदंड तुझे हातें करणे आहे.” असे सांगून श्री गेली. हें वर्तमान सावध झाल्यावरि राजियास कारकुनानीं सांगितलें. मग श्रीस शिरकमळ वाहावें हा विचार राहिला.

पुढे कर्नाटकचा देश साधावा म्हणीन चंदीस वेढा घातला. चंदीमध्ये स्नानस्नान विजापूरकरांचा वजीर याचे पुत्र रुपलस्तान व

१५. ‘श्री शैल मल्लिकार्जुन’ हें बारा ज्योतिर्लिंगपौर्णी एक होय. १६. ये गोष्टी=या गोष्टीने.

शिवछत्रपतीचे चरित्र. (८९)

नासरीखाँन हे उभयतां होते, त्यांस काजकारण करून, त्यांस कौळ देऊन, बाहेर काढिले आणि स्थळ साध्य केले. त्रिर्मल महाल म्हणून आहे तेथे शेरखान विजापूरचा वजीर पांच हजार स्वारां-निशीं होता. पठाण तोलदार, हत्ती सामान द्रव्य अगणित होते. तो राजावर चालून आला. त्याशीं युद्ध करून त्यास बुडविला. जिवंत सासा शेरखान धिला. पांच हजार घोडे व बारा हत्ती पाडाव केले. द्रव्य जवाहीरही अपार हस्तगत झाले. मोठे युद्ध केले. असे कर्म करून त्रिमल महाल फत्ते केला.

त्या उपरि राजश्री द्यंकाजी राजे, धाकडे भाऊ राजियाचे, यांनी चंदावरचे राज्य साध्य करून राज्य करीत असत त्यांनी आपले कारकून होते ते समागमें घेऊन राजियाचे भेटीस आले. भेट बंध-बंधूंची झाली. एकाजी राजाचे कारकून काकाजीपंत पेशवे भेटले व कोन्हेर महादेव मुजुमदार भेटले. जगनाथपंत, द्यंकाजी दृचोचे पुत्र, सर्व सैन्य भेटले व भिजी गाजे व प्रतापजी राजे नाटकेशालेचे पुत्र महाराजांचे होते, तेही भेटले. बहूत संतोष झाला. उभयतां बंधूंची मेहमानी परस्परे झाली. देणेही उभयतांनी उदंड दिले. आठ दिवस एकत्र होते. मग राजियांनी द्यंकाजी राजे यांसि प्रश्न केला कीं, “महाराज तुमचे आमचे पिते. आपण त्यांज-कडून निरोप घेऊन युण्याकडे जाऊन येवढे राज्य साधिले कीते केली. ऐशियासि वडिलांची बारा विरदें तुम्हांजवळ आहेत तीं तुम्ही चालवीतच आहां ऐशियास आपण वडील पुत्र आणि पराकमी, तुम्हांहून पराक्रम विशेष केला. बारा विरदें मात्र तुम्हांजवळ आहेत तीं आपणास देणे. आपण चालवू. नवीं विरदें करावयाची काय आशंका आहे? परंतु वडिलांची हातची आहेत तेवढीं आपणा-जवळ असावीं म्हणून मागितलीं.” त्याजवळून त्यांनी विकल्प चिचांत आणून दिलीं नाहीत. त्याजवर एकाजी राजे यांच्या कार-कुनांनीं व कारभारी यांनी त्यांचे पोटांत भय घातले कीं, राजे तुम्हांशीं सटखट करून विरदें जोरवारीनं घेतील. असे सांगून

१७. “सुदलखान व नासीर महमदखान” महाड प्रत. १८. ‘त्रिवादी’ म० प्रत. १९. ‘असे कर्म झाले.’ प्र० प्रत. वरील पाठ महाड प्रतीचा.

१. नाटकशास्त्र = उपखी, राख. २. शाहाजीचे.

(१०)

कृष्णाजी अनंत विरचित

त्यास धास्त उत्पन्न करून रात्रीचे वेळेस द्यंकाजी राजे पळून चंदावरास विरदें घेऊन गेले.

त्यास दुसरे दिवशीं राजियास वर्तमान कळले कीं, द्यंकाजी राजे पळून गेले. त्याजवरून आश्रयै केलें कीं, “काय निमित्य पळाले ? आम्ही त्यांस धरीत होतों कीं काय ? आम्हांस विरदें काय करावयाचीं ? आमचीं विरदें अष्ट दिशेस लागलीं आहेत. समुद्र-वलयांकित भूमंडलीं कीरं आपली शाळी आहे. तेथें विरदें काय करावयाचीं ? वडलांची वस्त असावी म्हणून मागितलीं होतीं. पळावयाचें नव्हते. यावयाचीं नव्हतीं तरि न देणे. उगेच उठून पळून गेले. अति धाकटे ते धाकटे, बुद्धीही धाकटेपणा योय केली.” असें बोलिले. मग त्यांचे कारकून व सरदार पळत होते ते राजियाच्या लोकांस सांपडले. त्यांस धरून आणिलें. मग त्या अवधियांस वर्षें, भूपणे, अश्व देऊन चंदावरास बंधूसंनिध पाठविलें. संताजी राजे म्हणून महाराजांचे नाटकशाळेचे पुत्र होते. ते शूर पराकमी होते. ते राजियाच्या भेटीस आले. भेट झाली. त्यांस कोटांकांत हजार घोड्यांची दौलत दिघली. महाल मोकाशो दिले. हत्ती, घोडे, वर्षें देऊन रवाना केले. आणि येळूरूकोट यामध्ये इदलशाई ठाणे होते. तो कोट म्हणजे पृथ्वीवर दुसरा गड असा नाही. कोटांत जीत पाणियाचा संदर्क. पाणियास अंत नाहीं असें. उद्कांत दृहा हजार सुसरी. कोटाचे फांजियावैरून दोन गाडिया जोडून जावें ऐशी मजबुदी. पडकोट तरि चार चार फेरियावरि फेरे. ये जातीचा कोट. त्या कोटास वेढा घालून कोट घेतला. वरकडही जागां जागा गढी कोट घेतले. किन्त्येक नवे वसाविले. असे शंभर कोट त्या प्रांतीं केले. वीर्स लक्ष होनांचे राज्य साध्य केले. चंदी म्हणजे जेसें विजापूर, भागानगर, तैसाच तकाचा जागा. येथें राजियांनी राहावें. परंतु इकडेही राज्य उदंड. त्याचें संरक्षण शाळे पाहिजे. याजकरितां चंदोस रघुनाथ नारायण ब्राह्मण त्यास मजमू संपूर्ण राज्याची सांगितली, आणि त्यास तो

३. वेलोर. ४. ‘सफेली’ म० प्रत. ‘प्राकारवेदिका फांजी’ राज व्य० कोश. ५. ‘पडकोटस्थानाद्विः प्राकारवलयं स्मृतं’ रा० व्य० कोश. ६. ‘वारा लक्ष’ म० प्रत.

शिवछत्रपतीचे चरित्र. (९१)

प्रांत स्वाधीन करून चंदीस ठेविले. त्यापाशी तूर्त फौज असावी म्हणून हंबीराव सेनापति सेनेसहित ठेविले. आणि राजियांनी आनंदराव व मानाजी मोरे हे दोघे सरदार फौजेनिशीं बराबर घेऊन चंदीहून निघाले. घाट चढून वरतें आले. कोल्हार, बाळापूर हे कोट घेतले. देश काबीज केले. कित्येक गड वसविले. पुंडपाळेगार मारून गर्दीस मिळविले. त्या प्रांतीं रंगो नारायण म्हणून कारकून सरसुभेदार ठेविले. तोही प्रांत रघुनाथपंताचे स्वाधीन केला. कोल्हार प्रांते भानाजी मोरे सरदार फौजेनिशीं ठेविले. आनंदराव राजियांनी बराबर घेऊन कोपलास आले. तेथून लळमेश्वरास आळे. तेथून मजल दरमजल संयोगाव प्रांतीं आले. बळवाडा म्हणून कोट होता. तेथें देसाईण बायको होती. तिंने राजियाचे लळकरचे कहीकाबाढी बैल नेले. हें वर्तमान राजियास कळले. बळवाडास वेढा घातला. कोट घेऊन देसाईण धरिली. तीस शिक्षा केली. मग पुढे पन्हाळियास आले, आणि राज्याचाही परामृष्ट केला. मग राजे आले हें वृत्त सर्वास कळले. त्याजवरून निराजीपंत बहादुरखांनाजवळ ठेविले होते, तेही दर्शनास आले, व खानांनीही जडजवाहीर, वर्खे राजियासि पाठविलीं.

त्या उपरि कर्नाटकांत हंबीराव फौजेनिशीं व रघुनाथ नारायण ठेविले होते, हें वर्तमान द्यंकाजी राजे यांस कळोन राजियांनी आपली फौज व पाळेगारांची फौज मिळविली, आणि हंबीराव यावरि चालून आले. तेसमधीं हंबीराव याचे चौगुणी घोडा राऊत हशम अगणित द्यंकाजी राजे यांचे होते: मग यांस त्यांस युद्ध झाले. मग राजियाचा पुण्यप्रभाव अधिक आणि भाग्योदय, हंबीराव यांनी द्यंकाजी राजियाची फौज मोडली. मोठें युद्ध जाहले. अगणित रण पडले. आणि द्यंकाजी राजियाचे चार हजार घोडे पाडाव केले. व हत्ती जडजवाहीर बाजे सरदार भिवजीराजे व प्रतापजी राजे वरकडही

७. याच्या पुढे 'लळमेश्वरचा किल्ला वेढा घालून घेतला. खान गौडा देसाईयास धरून शिक्षा केली.' असे म० प्रत. ८. 'कहीकाबाढी=लांझडफार्ड, दाणा वैरेण नेणारे. ९. 'परामृष्ट' हा शब्द पूर्वीं असा लिहीत असत. १०. मार्गे पृष्ठ ८५ पाहा.

(९२) कृष्णाजी अनंत विरचित

नामांकित लोक पाडाव केले. अशी फत्ते केली. यश आले. आणि पाडाव केले सरदारांस वर्खें देऊन सोडिले. यावरि रघुनाथपंत व हंबीरराव चालोन चंद्रावराकडे गेले. मग द्यंकाजी राजे यांनी सभ्य मनुष्य मध्यस्त घाठून सख्य करावें असें ज्ञाले. त्याजवर रघुनाथपंतीं व हंबीरराथांनी राजियाकडे जासूद पत्रे देऊन पाठविले. मग राजियास वर्तमान कळोन या उभयतांस उत्तर पाठविलें कीं, द्यंकाजी राजे आपले धाकटे बंधु आहेत. मूळबुद्धि केली. त्यास तोही आपला भाऊ, त्यास रक्षणे. त्याचें राज्य बुढवूं नका. अशीं उत्तरे आलियावरि उभयतांनी द्यंकाजी राजे यांशीं सळ्णा केला. आणि द्रव्यही उंदं घेतले. मग रघुनाथपंतीं हंबीरराव यास लऱ्कर सहवर्तमान निरोप देऊन राजियाकडे पाठविले. आणि रघुनाथपंत आपण तिकडे कनीटकांत फौज दहा हजार स्वार पागा व शिलेदार जमा करून तें राज्य रक्खून राहिले.

हंबीरराव याची व राजियाची भेट जहाली. कित्येक नांवाजिले बक्षिसे दिलीं. आणि पुढे खासा राजियांनी अवधे लऱ्कर घेऊन जालनापूर मोँगलाईत त्यास वेढा घातला. पेठा मारिल्या. शहर लुटून कळा केले. अगणित द्रव्य, सोनेहरूपे, जडजवाहीर, कापड, घोडे, हत्ती, उटें फस्त केलीं. 'मोँगलांची फौज [घेऊन] रणमस्तखान चालोन आला. युद्ध ज्ञाले. शिदोजी निंबाळकर राजे यांजकडील पांच हजार फौज, तीन दिवस युद्ध केले. रणमस्तखान यासि कैद करून आणिला. त्यासि बुडवावें तों त्याचे कुमकेस केसरासिंग व सरदारखान व बाजे उमराव असे वीस हजार फौज तीन कोसांवर राहिली. मग केसरसिंग यानें अंतरें सांगून पाठविलें कीं, उभय पक्षीं भाऊपणा आहे. आमची गांठ पडली नाही तोंवर तुम्हीं कूच करून जाणें. हें वर्तमान कळतांच राजे तेथून निघाले. लऱ्कर

११. "मोँगलाच्या फौजा, रणमस्तखान व केशर सिंग बडा, व लऱ्करखान व बाजेउमराव अशा फौजा पंचवीस तीस हजार चालून आले. त्यांशीं व राजियाचे फौजेशीं युद्ध बद्धत जाहलें. मोगल नामोहोरम करून हत्ती, घोडे पाडाव केले. गनिमाचे वजीर निघोन गेले. ते वक्तीं सिदोजी निंबाळकर पंच हजारी वजीर राजियाचा पडला. पुढे छावणीचे दिवस. फौजाही निघोन देशास आल्या. राजे पुरंधरास आले." पाठांतर.

राज बाहरजा नावकावर खुशाल झाल. त्याजकड फाजाल हत त
माफ करून आणखीही बक्षीस दिलें. तेथून सावकाश लप्पकर घेऊन
राजे पुरंदरास अंडे.

इतकियांत संभाजी राजे राजियाचे पुत्र ज्येष्ठ राजियावर रुक्मीन
मोँगलाईत गेले. ते जाऊन दिलेलखानास भेटले. मग त्यांनी वहूत
सन्मान करून चालविले. पातशाहास दिलेलखानांनी लिहून
पाठविले की, “राजियाचा पुत्र संभाजी राजा रुक्मीन आपणाजवळ
आला आहे. त्यास गौरव करून आम्ही ठेवून घेतला आहे. तर
पातशाहांनी मेहरबान होऊन त्यास नांवाजावें म्हणजे राज्यांत दुई
होईल. राज्यांतील लप्पकर उठोन आपोआप येईल आणि किले कोट
साधतील,” म्हणून लिहिले. त्याजवरून पातशाहांनी विचार केला
कीं राजियाचा पुत्र आला आहे, त्यास नांवाजितां पातशाहीत कितवा
करून पातशाही बुडवितील. नांवाजू नये. हुजूर आणून कैदेत
ठेवावा. ऐसा विचार करून दिलेलखानास लिहून हुक्म पाठविला
कीं, संभाजी राजियास घेऊन हुजूर येणे. असें लिहिले. तों
अगोदर दिलेलखानाचा वकील पातशाहाजवळ होता, त्यांनी हें
वर्तमान खानास लिहून पाठविले. तें वर्तमान खानास कळतांच
संभाजी राजियास सूचना करून पळविले. ते पळून पन्हाळियास
आले. हें वर्तमान राजियास पुरंदरास कळतांच संतोष पावून

१२. संगमेराजवळ मोँगलाच्या फौजेने शिवाजीस गांठिले. तेव्हां लढाई
हेऊन मोँगल हटले. तथापि त्यांस मदत येऊन लगट फार झाला तेव्हां
बहिरजीने मोठ्या शिताबीने शिवाजीची ह्या संकटांतून सुटका केली. वरील
'पावगड' हा 'पट्टा' गड असावा. ह्या गडावर शिवाजीसह छुटीसह बहिरजीने
पोंचविल्यावर शिवाजीने गडाचें नांव 'विश्रामगड' असें ठेविले. १३. संभा-
जीने एका त्राहणाच्या ढीशीं दुर्वृत्त करण्याचा प्रयत्न केल्यावरून शिवाजीने
त्याची चांगली कानउघाडणी केली, ती संभाजीस रुचली नव्हती. १४. दुई
— दुफळी.

पुत्राचे भेटीस पन्हाळियास आपण आले. मग पितापुत्रांची भेट जाहली. बहूत रहस्य जाहले. त्या उपरि राजे म्हणू लागले कीं, “लेंकरा, मला सोडून नको. औरंगजेबाचा आपला दावा. तुजला दगा करावयाचा होता, परंतु श्रीने कृपा करून सोडून आणिला. थोर कार्य झाले. आतां तूं ज्येष्ठ पुत्र थोर झालास, आणि सचंतरू राज्य कर्तव्य हें तुझ्या चिर्चीं आहे असें आपणास कळले. तर मजला हें अगत्य आहे. तरि तुजलाही राज्य एक देतो. आपले पुत्र दोघेजण, एक तूं संभाजी व दुसरा राजाराम. ऐसियास हें सर्व राज्य आहे, यास दोन विभाग करतो. एक चंद्रीचीं राज्य, याची हृद्दु तुंगभद्रा तहद कावेरी हें एक राज्य आहे. दुसरे तुंगभद्रा अलीकडे गोदावरीनदीपर्यंत एक राज्य आहे. ऐशीं दोन राज्ये आहेत. त्यास तूं वडील पुत्र, तुजला कर्नाटकींचे राज्य दिघले. इकडील राज्य राजारामास देतो. तुम्ही दोघे पुत्र दोन राज्ये करणे. आपण श्रीचे स्मरण करून उत्तर सार्थक करीत बसतों,” असें बोलिले. तेव्हां संभाजी राजे बोलिले कीं, “आपणास साहेबांचे पायांची जोड आहे. आपण दूधभात खाऊन साहेबांचे पायांचे चितन करून राहीन,” असें उत्तर दिघले. आणि राजे संतुष्ट जाहले. मग पिता पुत्र बैसून कुल राज्य आपले देखिले. कर्नाटक किती आहे व खजीना काय आहे व कारखाने व मुत्सदी सरकारकूऱ्हन लोक कोण कोण ? लष्कर, पागा, शिळेदार किती ? सरदार काय काय ? गड कोटे ? किती ? हशम काय ? समुद्रांतील जंजिरे, पाणियांतील जाहजे किती ? इसमांचा आकार केला. चितपशील, कारखाने अठरा व महाल मुळख नाना जिन्नसवार संख्या करणे तो केला. चितपशील.

अठरा कारखाने.

१ खजीना. १ जब्दाहीरखाना. १ अंबारखाना. १ शरवतखाना.
१ तोफखाना. १ दफ्तरखाना. १ जामदारखाना. १ जिरातखाना.
१ मुद्रवस्तुखाना. १ उशरखाना. १ नगरखाना. १ तालीमखाना.

१५. “हर्ष झाला” पाठांतर. १६. सचंतर=सतंत्र, निराळे. १७.
“कारखून मोस्सेसर लोक” पाठांतर. मोस्सेसर ? १८. ह्या यादीशीं पृष्ठ ७२
टीफ ३७ मधील याद ताहून पाहावी.

१ पात. १ सादागांर. १ पाठखी. १ कोठी. १ इमारत. १ वहिली.^{१०}
१ पागा. १ सेरी^{१०}. १ दरूनी^{११}. १ थट्टी. १ टंकसाळ. १ छबीना.

खजीना नाणेंवार व कपड जिन्नसवार बी।

सुवर्ण ————— नाणें.

१००००० गंधीर एक लक्ष. २००००० मोहरा दोन लक्ष.
३००००० पुतळ्या तीन लक्ष. १३६४५२५ पातशाही होन.
१००००० सतलाम्या एक लक्ष. १००००० इभराम्या एक लक्ष.
४००००० शिवरैई होन. १५००००० कावेरी पाक. १२७४६५३
सैणगरी होन. २५४०३० अच्युतराई होन. ३००४५० देवराई होन.
१००४०० रौमचंद्रराई होन. १००००० गुती होन. २०००००
धारवाडी होन. ३००००० फैलम नाणेवार. २००००० प्रलखटी
[?] होन. १००००० पाक (व) नाईकी होन. ३००००० आदवणी
होन. ५००००० जडमाल होन. १४०००० ताडपत्री होन. १०००००
साधें सोनें नग कांबी, वजन खंडी १२॥

पुरवणी होनांचीं नांवें. (फलम याचे पोटीं).

१ अफरजी. १ त्रिवैलुरी १ त्रिसुली. १ चंदावरी. १ विलधरी.
१ उलफकरी. १ महमदशाई. १ वेळुरी. १ कटेराई. १ देवजवली.
१ रामनाथपुरी. १ कुनगोटी.

१९. वहिली महाल=रथशाला. — २०. सेरी=त्रुमि, समाधान, आराम.
२१. दरूनी=अंतःपुर, राणीवसा. २२. 'गाहर' किंवा 'गवरे' असेही पाठ
आहेत. २३. यावरून शिवाजीं आपल्या नांवाचे होन पाडिले होते, असें
दिसते. शिवराई पैसा आजपर्यंत नजरेस येत होताच. शिवराई रूपये मात्र
आढळांत नाहींत. २४. सणगिरी होन काहीं प्रतीं दिलेले नाहींत.
२५. '१०४००' पाठांतर. २६. फलम=एक सोन्याचें नाणें, सुमारे ३ रूपये.
किंमतीचें. २७. 'त्रिमलारी' पाठांतर.

वजन खंडी ५०. [जवाहीर] १ माणके. १ पाच. १ वैदुर्य. १ नीळ.
 १ पैरेज. १ मोर्ती. १ पोंवळे. १ पुष्कराज. १ हिरे. एकूण ९.
 कापड जरी व साथे व रंगाचें व) धान्यसंयह रससंयह अगणित
 खुमास जिन्नसवार छपन देश व होता कोठार व देशांत अमर्याद्
 दृयावरील अजमासें किमत होन होती. ————— कलम
 १,००,००,०००.
 ५०,००० निशाणी होन.

एकूण चंद्रमे संख्या
 २५००५००
 ५०००० येल्लरी होन.

घोडे राजत संख्या पागा सिलेदार १,०५,०००
 एक लक्ष पांच हजार. तपशील.

पागा ४५,००० यांचे सरदार नांवेः—

१ हंबीरराव सरनोबत. १ संताजी घोरपडे. १ मानाजी मोरे.
 १ येसाजी काटकर. १ संताजी जगताप. १ निंबैजी पाटोळे.
 १ जेतोजी काटकर. १ परसोजी भोंसले. १ गणोजी शिरके.
 १ बालोजी काटकर. १ निलोजी काटे. १ नेतोजी^{३०} पालकर.
 १ तुकोजी निवाळकर. १ गोंदजी जगताप. १ संभाजी हंबीरराव.
 १ धनाजी जाधव. १ शामासान. १ वींघोजी शिरके. १ हैरजी
 निवाळकर. १ भवानराव. १ आनंदराव हशमहजारी. १ तेलंगराव.
 १ हैपाजी भोंसले. १ व्यंकट राऊ खांडकर. १ खंडोजी जगताप.
 १ डैदाजी पवार. १ रौमजी कांकडे. १ कृष्णाजी घाडगे.
 १ सावजी मोहिते.

एकूण २९.

२८. ह्या पैक्याच्या वार्दीत कोटे कोटे फरक पडतो. २९. ‘विवाजी’
 किंवा ‘बुवाजी’ पा०. ३०. ‘नथोजी’ प्र० प्रत. ३१. ‘शाघोजी’ पा०
 ३२. ‘आलोजी’ पा०. ३३. ‘संताजी’ पाठांतर. ३४. ‘दादाजी’ पा०.
 ३५. ‘बावाजी’ किंवा ‘दादाजी कांकडे.’ पा०.

८५

A4

B4

शिवद्वयपतीचे चरित्र. (१७)

शिलेदार व मुलखांचे सुभेदार.

१ नागोजी बळाळ. १ गणेश शिवदेव. १ चंदो हिरदेव.
 १ नैर्माजी शिंदे. १ रामाजी भास्कर. १ बैयांजी गडदे. १ बाळाजी
 निळकंठ. १ हिरोजी शेळके. १ त्रिंबक विठ्ठल. १ महादजी नारायण,
 १ बाळोजी शिवतरे. १ जानराव वाघमारे. १ संकोजी माने.
 १ अमरोजी पांढरे. १ रामाजी जनादेन. १ मुधोजी थोरात.
 १ कृष्णाजी भांडे^{३८}. १ बहिरजी^{३९} वडगरे. १ चंदो नारायण.
 १ खेमणी. १ खंडोजी आटोके. १ राघो बळाळ. १ बळवंतराव
 देवकांते १ बहिरजी घोरपडे. १ मांलोजी थोरात. १ बाळाजी
 बहिरव. १ देवाजी उघडे. १ गणेश तुकदेव. १ केरोजी पवार.
 १ उचाले. १ नरसोजी शितोके.

हत्ती व हत्तिणी छावे सुमार	पाणियांतील जहाजे आरमारचे सरदार,
१२६०.	१ दर्यासागर १ इवामखान.
	१ मायनाईक.

हशम मावळे सरदार असामी १,००,००० यांचे सरदार.

१ येसाजी कंक सरनोच्चैत. १ सूर्योजी मालसुरे. १ गणोजी
 दरेकर. १ मुग्धाजी बेनमणा. १ माल सावंत. १ विठोजी लाडै.
 १ इंद्रोजी गावडे. १ जावजी महानलाग. १ नागोजी प्रल्हाद.
 १ पिलाजी गोळे. १ मुधोजी सोनदेव. १ कृष्णाजी भास्कर.
 १ कलधोडे.^{४०} १ हिरोजी मराठे. १ रामाजी मोरे. १ हिरोजी
 भालदार. १ तुकोजी कडू. १ राम दळवी. १ दत्ताजी इडि (तु)
 लकर. १ पिलाजी स्पणस. १ जावजी पाये. १ भिक्जी
 दळवी. १ कोंडजी वडखले. १ त्रिंबकजी प्रभु. १ कोंडजी फर-
 जंद. १ तानाजी तुंडुसकैर. १ तानसांवत मावळे. १ महादजी
 फरजंद. १ येसजी दरेकर. १ बाळाजीराव दरेकर. १ सोन

३६. 'नैनेजी' पा०. ३७. 'रामाजी' गडदे पा० ३८. 'जावदेव' पा०.
 ३९. 'बहिरजी मुरग' पा०. ४०. 'मानाजी' पा०. ४१. 'दरेकर' पा०.
 ४२. 'कवडे' पा०. ४३. 'गरवडे' पा०. ४४. 'कलदंड' पा०. ४५. 'मंडु-
 सर' पाठांतर.

दब्बे. १ चांगोजी कडू. १ कोंडाक्कर. १ दृवक्केकर. १ तानसावंत भोसले.

एकूण ३६.

गड कोट जंजिरे व देशांतील जंजिरे गड कोट वितपशील.

१ कोंडाणा ऊर्फ सिंहगड. १ घनगैँ. १ येलवगीगड. १ रांगणा ऊर्फ प्रसिद्धगड. १ लिंगाणा. १ चंदन. १ मसीतवाडे ऊर्फ मानगड. १ जयगड. १ लोहगड. १ कोट कोंड. १ कोट लावड. १ इसाळगड. १ हडसर ऊर्फ पर्वतगड. १ कोट केचर. १ सातारागड. १ परवीगड ऊर्फ सज्जनगड. १ वल्लभगड. १ जवळेगड. १ हरुषगड. १ कुरडू ऊर्फ मंदगड. १ सालोभागड. १ रोहिडा. १ मदागिरिगड. १ जिवधण. १ कोट मंगळूर. १ कोपलगड. १ कोट कुष्टगी. १ पन्हालागड. १ नौवतगड, १ कोटसुरे. १ पुरंदरगड. १ पाली ऊर्फ सरसगड. १ अचलागिरीगड. १ भोरप ऊर्फ सुधागड. १ कोट आंकोले. १ पांडवगड. १ वंदन. १ कोट शिवेश्वर. १ स्थिळणा ऊर्फ विशाळगड. १ त्रिंचिक ऊर्फ श्रीगड. १ कोट हलियाळ. १ बहादूरगड. १ तानवडा. १ सालेरीगड. १ मनोहरगड. १ अहिवंतगड. १ ठकरीगड. १ भादुलीगड. १ चाउड ऊर्फ प्रसन्नगड. एकूण ४९.

४६. गड=डोंगरी किल्ला. कोट=मैदानांत पायापासून बांधिलेला. जंजिरा=पाण्यांतील किल्ला. ४७. 'धनगड' पाठांतर. ४८. याशिवाय दुसरे प्रतीत नव्हें सांपडतात नीं.—केदारकोट, कोरागड, कासेगड, कोलजागड कनकगड, कोहीमगड, कोटारगड, कंकणीगड, कृष्णागिरीकोट, कुलागड, कैहातकोट, कुडाळकोट, कडवरीगड, कारडीगड, कोचनागड, कल्याणगड, नागिरीगड, नांदगिरीगड ऊर्फ कल्याण, नलदुर्ग, तस्खगड, वेवगड, शुणवंतगड, गंधर्वगड ऊर्फ भुजबळ, ढालगड, चंद्रगड, चतुरगड, चा-(र) दीगड, रायगड तक्काची जागा, रत्नगड, राजहंसगड, राजमाचीगड, हसुरकोट, हेमाद्रीगड, हंसगड, सुधाकरगड, खुंदरगड, सिंधुदुर्ग जंजिरा, दुगणागड, सवळगड, सामत्रागड, सिंहगड, सज्जनगड, सेरगागड, सुमारगड, वेशवंत दुर्ग, व्येंद्रगड, वस्तुपगड, विदांविद्गड, विश्वासी हंशरकोट, शरगागड, शेवळगड, भाचणागड, मंगलगड, कांगोरी, महीधरगड, महानगड, मानाडगड, मत्तगड, मृगंगड, (पिटकड ?) महोगड, महीनलीगड, मित्रगड, मकरंदगड, भोरागिरी, भिलबडी, भुजबळगड, भुमाजगड, भद्रगड, प्रचितगड, पराक्रमगड, पाराशरदनाम, पैना (जा)-गड, प्रल्हादगड, पहारगड, वीरकोट, बळराजगड, बाळाकोट.

नवे राजियांनीं गड वसविले त्यांची नांवनिशीवार
सुमारी सुमार १११.

१ राजगड चारी मात्थ्या. १ तोरणा ऊर्फ प्रचंडगड. १ केळजा.
१ वैराटगड. १ कमलगड. १ वर्धनगड. १ प्रतापगड. १ कांगोरी
ऊर्फ मंगळगड. १ गहनगड. १ पताकागड. १ पद्मागड. १ सुब-
करगड. १ सबलगड. १ बाहिरवगड ऊर्फ सारंगा. १ गगनगड ऊर्फ
बावडा. १ सारंगगड. १ सुरगड. १ जंजिरे विजयदुर्ग. १ जंजिरे
सिंधुदुर्ग. १ जंजिरे सांदेरी. १ पावनगड. १ पारगड. १ भिंवगड.
(भीमगड). १ भूधरगड. १ राजगड. १ सहन (ज) गड
१ नाकगडगड. १ लोणजागड. १ काचणागड. १ सिदीचागड.
१ वसंतगड. १ सुंदरगड. १ महीमानगड. १ मच्छंद्रगड. १ दयंकट-
गड. १ माणिकगड. १ लोकलगड (केलौल ?). १ कोथळागड.
१ श्रीवर्धनगड. १ कमरगड. १ वासोटा ऊर्फ व्याघ्रगड. १ खोलगड.
१ प्रचितगड. १ प्रौढगड. १ वनगड. १ नरगुंदगड ऊर्फ महदगड.
१ रामदुर्ग ऊर्फ भुजबळ. १ बालेराजा. १ अंजनवेली. १ सगड.
१ मुरगोड. १ श्रीमंतगड. १ गजेंद्रगड. १ कोट येळूर. १ कनकादि-
गड. १ रवळागड. १ नाचणागड. १ रामसेजगड. १ रुद्रमाळ-
गड. १ स्तमानगड. १ वल्लभगड. १ महीपालगड. १ मयोरगड ऊर्फ
नवलगुंद. १ पटगड. १ सोनगड. १ कुंजरगड. १ तुंगगड ऊर्फ
कठीणगड. १ महीपतगड. १ मदनगड. १ कांगोरीगड. १ वारू-
गड. १ भूषणगड. १ कोट बोटगीर. १ कंबल गड. १ मंगलैंगड.
१ स्वरूपगड. १ ढोलागड. १ मनरंजनगड. १ बहुलमड. १ महींद्र-
गड. १ रजेगड. १ बळवंतगड. १ श्रीगलडवगड. १ धवित्रगड.
१ कलानिधीगड. १ गंधर्वगड. १ सुमनगड. १ गंभीरगड १ मंदर-
गड. १ मर्दैनगड. १ दृहीगड. १ मोहनगड. १ गडागड. १ वीर-
गड ऊर्फ घोसाळा. १ तिकोना वि द गड.* १ जंजिरे सुवर्णदुर्ग.
१ जंजिरे रत्नागिरी. १ राजकोट. १ सेवणागड. १ सेवकगड.

१ कोहजगड. १ कठोरगड १ भास्करगड. १ कपलगड. १ हरि-
श्चंद्रगड. १ जंजिरे कुलाबा. १ सिद्धगड. १ मंडणगड.
एकूण सुमारे १०८ ^{५०}.

कर्नाटक प्रांतींचे गड केले नवे एकूण सु॥ ७९.

वितपशील-

कोल्हार, बाळापूर-वरघाट.

१ कोल्हार बाळापूर भोर. १ नंदीगड. १ चंदनगड. १ ब्रह्म-
गड. १ गणेशगड. १ श्रीवर्धनगड. १ वज्रगड. १ मर्दनगड.
१ कोट विदनूर. १ भास्करगड. १ पिंपळा ऊर्फ प्रकाशगड. १ कोट
दमकूर. १ कोट कोलार कदीम. १ दुर्गमगड. १ भीमगड. १ सरस-
गड. १ आहिनिजादुर्ग. १ कट्टरगड. १ भकरंदगड. १ खुरवडगड.
१ सोमशंकरगड. १ हातमलगड. १ भूमंडणगड. १ मेज कोल्हारगड.
१ महीपालगड. १ भीमगडनजीक कपशेरी. १ बुंदीकोट. १ कोट
खूर. १ कैलासगड. १ महीमंडणगड. १ अर्जुनगड. १ अकांटगड.
१ पडवीरगड. १ भंजनगड. १ राजगड चंदी. १ मदोन्मत्तगड चंदी.
१ मुसणे गड कोटवेल. १ मातुर. १ पाले कोट. एकूण ३८.

धाटाखार्लीं गड कोट.

१ पतनगदनेगड. १ जगदेवगड. १ केवळगड. १ गगनगड.
१ मदगड. १ कस्तुरीगड. १ रत्नगड. १ प्रबळगड. १ मार्तंडगड.
१ कृष्णागिरी चंदी. १ शारंगगड चंदी १ लागगड चंदी. १ कोट
चिंदी. १ सुदर्शनगड. १ महाराजगड. १ कृष्णागिरीगड. १ रंजनगड.
१ शिंदगड. १ मळुकार्जुनगड. १ प्राणगड. १ कुंजरगड. १ आर-
कोटगड. १ कर्नाटकगड. १ बिगेवौलुंगगड. १ बहिरवगड. १ कोट-
झमा. १ मनगड. १ कोट चिकळूर. १ चेटवल ऊर्फ केमल. १ वि-
श्वाक्षगड. १ कोट त्रिमल. १ चेलगड चंदी. १ गर्वगड चंदी.

५०. वर सुमार १११ म्हटले आहे परंतु म्हेजिले असतां १०८ च भरतात.
म्हाड प्रतीत ८३८४ च दिले आहेत. ५१. 'ब्रह्म कोट' पाठांतर. ५२.
'शिरगड' पाठांतर. ५३. 'वीरपळी दुर्ग' पाठांतर.

१ कोट देवणा पाटी. १ रामगड. १ चिंताहर कोट. १ वृध्घाचल कोट. १ चवीकोट. १ निलसाजिन गड. १ यशवंत गड. १ देवगड.
एकूण ४१. एकंदर गड बेरीज ७९.

एकंदर गडबेरीज.

५० प्रथम पन्नास. १११ नवे, राजियांनी वसविले. ७९ कानांटक प्रांतीचे.

एकूण २४०.

ऐंप्रमाणे आपले राज्य सालेरी किल्यापासून गोदावरी नदी आलीकडे कुल देश वरघाट तळघाट तुंगभद्रा पावेतो हा एक प्रांत, व तुंगभद्रे पलकिडे देसाळ^{५६} कोल्हार, बाळापूर, चंदी, येळूर सरद कावेरी पावेतो हा एक प्रांत. असे दोन प्रांत मिळून एक राज्य आहे. ऐशी तजवीज करून सौभाजी राजियास पन्हाळ्यास ठेविले. त्याजवळ जनार्दन नारायण सरकारकून व सोनोजी नाईक बंकी व बाबाजी ढुंढेरे असे ठेविले. आणि पुत्राचे समाधान केले की, “आपण रायगडास जातो. धाकटा पुत्र राजाराम याचे लम करून येतो. मग राज्यभाराचा विचार कर्तव्य तो. करू. तू वडील पुत्र आहेस. सर्व प्रकारे भरंवसा तुमचा.” असे बोलून रायगडास गेले.

धाकटा पुत्र राजाराम यास वधू पाहतूं प्रतापराव पूर्वील सेनापति होते त्याची कन्या नवरी नेमस्त केली, आणि लम सिद्धीते पावविले. वधूचे [नांव] सौभाग्यवती जानकीबाई असे ठेविले. मोठा महोच्छाह केला. दानधर्म अपार केले.

मग कांहीं दिवसांनी राजास व्यथा ज्वराची जाहली. राजा पुण्यश्लोक, कालज्ञान जाणे. विचार पाहतां आयुष्याची मर्यादा

५४. ह्या खेरीज आणखी नवीं दुसऱ्या प्रतींत आढळतात तीं हीं:-
कोंडापूर कोट. १ कराडकोट. १ काणणूर. १ क्रामकोट. १ गोकाककोट. १ गोजरागड. १ भवानीदुर्ग. १ धर्मपुरीकोट. १ धरापूरकोट. १ जवादिगड. १ प्रमोदगड. १ चिचनापूर कोट. १ तळगिरीकोट. १ चिवेली कोट. १ माणि कगड. १ मृगांकगड. १ मनोहरकोट. १ मिरजकोट. १ मंगळगड. १ बागलकोट. १ रवळागड. १ रायदुर्ग. १ विराट कोट. १ सोजिरागड. १ शिरोळगड. १ शामलकोट. ५५. महाड प्रतींत ३२३ व दुसऱ्या एका जुन्या यादींत ३६४ असें आहे. प्रतापगड प्रतींत २४० असें आहे. ५६. देस्वील कोल्हार इ० = कोल्हार इ० सुद्धा, सहित.

झाली असें कळून जवळील कारकून व हुजरे लोक होते त्यांमध्ये सभ्य भले लोक बोलावून आणिले. चितपशीलः—

कारकून—१ निळोपंत प्रधानपुत्र. १ प्रलहादीपंत. १ गंगाधर-पंत, जनार्दनपंताचे पुत्र. १ रामचंद्र निळकंठ. १ रावजी सोमनाथ. १ आबाजी महादेव. १ जोर्तीराव. १ बाकप्रभू चिटनीस.

हुजरे लोक—१ हिरोजी फरजंद. १ बाबाजी घाडगे. १ बाजी कदम. १ मुधोजी सरखवास. १ सुर्याजी मालुसरा. १ महादजीनाईक पानसंबळ.

असे मातवर लोक जवळि बोलावून आणिले. मग त्यांस सांगितलें की, “आपली आयुष्याची अवधी झाली. आपण कैलासास श्रीचे दर्शनास जाणार. शरीर क्षीण देखून पन्हाळियावरि संभाजी राजे वडील पुत्र यांस सांगितलें [होतें] की, ‘तुम्ही दोघे पुत्र आपणास यांस राज्य वांटून देतों. आणि उभयतां सुखरूप राहणे.’ म्हणोन सांगितलें. परंतु वडील पुत्र संभाजी राजे यांनी ऐकिलें नाही. शेवट आपला तो निदानसमय दिसताहे. राज्य न्यां द्विवाजीनें चाळीस हजार होनाचा पुर्ण महाल होता, त्यावरि एक क्रोड होनाचे राज्य पैदा केलें, हे गड कोट व लष्कर पागा ऐसे मेळविलें. परंतु मज माघारें हें राज्य संरक्षण करणार ऐसा पुत्र दिसत नाही. कदाचित धाक्टा कुंवार राजाराम वांचला तर तो एक हें राज्य वृद्धीतें पावळील. संभाजी राजे वडील पुत्र जाणता आहे, परंतु बुद्धि फटकैल आहे. अल्पबुद्धि आहे. त्यास काय करावें? आपण तो प्रयाण करतों. तुम्ही कारकून व हुजरे मराठे कैदीम या राज्यांतील आहां. तुम्हांस या गोष्टी कळल्या असाव्या. आपणांमाघारें संभाजी राजे पराकमानें राज्य सर्व आटोपतील. लष्करही थोरला राजा संभाजी म्हणून त्याज-कडे डौल देऊन मिळतील. राजाराम धाक्टा म्हणून याजकडे लष्कर येणार नाही. सरकारकून राजारामाचा पक्षपात करून उभयतां बंधूस राज्य वांटून दोन राज्यें करूं म्हणतील. शेवट लष्करचे मराठे कारकुनांचे विचारांत येणार नाहींत. शेवट अवघे सरकारकुनांसि

विश्वास देऊन धरतील. संभाजी राजे हे आपले वेळचे थोर थोर ब्राह्मण यांस मारील. ब्राह्मणहत्या करील. पुढे मराठे यांस लष्करचे सरदारांसही मारील, धरील, इजत घेईल. लहान माणसें, गुलाम, यांचा पगडा पडेल, आणि थोर लोकांची चाल मोडील. संभाजी कैफ खाईल, गांज्या ओढील, इषकबाजी करील. गड-कोट-देशमध्ये अनेहीक होईल. राजा परामृष्ट करणार नाही. द्रव्य सजीना सर्व उडवील. सर्व राज्य गमावील. संभाजीचे गुण ऐकून औरंग-जेब दिल्लीहून चालून येईल. भागानगर विजापूर मोंगल घेईल. हें राज्यही घेतील, आणि संभाजी शेवट दगा खाईल. जे गति मलिक अंबर निजामशाहा त्याचा पुत्र फतेहसिंह मलिका माधारां जाहला, आणि पातशाही बुडविली, तेशीच संभाजी राजा करील. मग राजाराम राज्य करू लागेल. तेव्हां गमाविलें राज्य साधील. मजपेक्षां पराक्रम विशेष करील. हीं पुत्रांचीं लक्षणं. आतां कार-कुनांमध्ये माझे वेळचे थोरले कारकून यांस तो संभाजी वांचू देणार नाहीं. त्यांपैकीं एक प्रल्हादपंत निराजीपंताचे पुत्र व रामचंद्रपंत निळोपंताचे पुत्र हे दोघे ब्राह्मण पराक्रमी होतील. निळोपंत, प्रधानाचा पुत्र, हाही नांव धरील. या वेगळे कोणी होणार होतील. मराठ्यांमध्ये बहुतेक संभाजी मोडील. उरल्या पैकीं संताजी घोरपडे व बहिरजी घोरपडे व धनाज्ञा जाधव हे जरि वांचले तरि हे तिघे मोठे पराक्रम करतील. मोडिलें राज्य हे तिघे ब्राह्मण व तिघे मराठे सांवर्तील”. असें बोलले. येणें प्रमाणे राजे बोलिले. सर्वांचे कंठ दाटून नेत्रांपासून उदक श्रवूं लागले. परम दुःख झालू. त्या उपरि राजे बोलिले कीं, “तुम्ही चुकूर होऊ नका. हा तो मृत्युलोकच आहे. या मार्गे किती उत्पन्न झाले तितके गेले. आतां तुम्हीं निर्मळ सुखस्तप बुद्धीनें असणे. आतां अवघे बाहेर बैसा. आपण श्रीचे स्मरण करतो,” म्हणोन अवघियांस बाहेर बसविले. आणि राजियांना श्री भागीरथीचे उदक आणून स्नान केले. भस्म धारण करून

५९. अनाइक = अनायक, अनायकी. ६०. मलिकबर यांने मोंगला-पासून पुष्कळ वर्षे अहंमदनगरचे राज्य बचाविले (१५९९-१६२६). पुढे त्याचा मुलगा फतेहसिंह ह्यांने आपल्या राजास मासून तें राज्य मोंगलांचे स्वाधीन केले (१६३७). ६१. हे तिघे ब्राह्मण व तिघे मराठे राजारामांचे वेळीं प्रभुख होते, हें सुप्रसिद्ध आहे.

रुद्राक्ष धारण केले. आणि योगाभ्यास करून आत्मा ब्रह्मांडास नेऊन दशद्वारे फोडून प्राणप्रयाण केले. शालिवाहन शके १६०२ रोद्रिनाम संवत्सरे, चैत्र शुद्ध १५ रविवारी दोन प्रहरीं काळ रायगडी झीला. त्या नंतर शिवदूत विमान घेऊन आले, आणि [राजे] विमानीं वैसून कैलासास गेले. हें जड शरीर, [त्याचा] मृत्युलोकीं त्याग केला.

राजियाचें देहावसान झालें ते दिवशीं पृथ्वीकंप जहाला. गगनीं धुमकेनु उदेला. उल्कापात आकाशाहून झाला. रात्रीं जोड-इंद्रधनुष्ये निघालीं. अष्टदिशा दिग्दाह होऊन गेल्या. श्रीझंभुमहादेवीं तत्त्वाचें उदक रक्तांबर झाले. पाण्यांतील मत्स्य बाहेर पडून अमासवणी [?] उदक जहाले. ऐशीं अरिणे जाहलीं. मग राजियाचें कलेवर चंदन-काष्ठ व बेलकाष्ठे आणून दग्ध केले. खिया राजपत्न्या, कारकून व हुजरे सर्व लोकांनी सांगितले कीं, धाकटा पुत्र राजाराम यांनीं किया करावी. सर्वांनीं सेद केला. राजाराम यांनीं अत्यंत शोक केला. त्या नंतर उत्तरकार्य कनिष्ठानीं करावें असें सिद्ध केले. वर्डाल पुत्र संभाजी राजे वेळेस नाहीत, याजकरितां धाकट्यांनीं किया केली. ऐसें राजियांचें चरित्रआस्थ्यान उत्पन्न काकापासून देहावसानापर्यंत जहाले.

राजा साक्षात् केवळ अवतारीच जन्मास येऊन पराक्रम केला. नर्मदापासून रामेश्वरपर्यंत द्वाही फिरली. देश काबीज केला. अदल शाई, कुतुबशाई, निजमशाई, माँगलाई ह्या चारी पातशाहा व समुद्रांतील वेवीस* पातशाहा असे जेर जस करून, नवेंच राज्य साधून मराठा पातशाहा सिंहासनाधीश छत्रपति जाहला. प्रतिइच्छा मैरीण पावून कैलासास गेला. वे जातीचा कोणी मार्गे जहाला नाहीं. पुढे होणार नाहीं. असें वर्तमान महाराजांचें जहाले, कळलें पाहिजे.

चरित्र पुण्यश्लोक राजियाचे जे घरीं लिहून ठेवतील त्यांच्या भाग्यास पारावार नाहीं, व जे वाचतील त्यांस मोठे पुण्य जोडेल. निषुत्रियांस पुत्र होतील व दिरिद्रियांस लक्ष्मीवंत होतील व अपेशी-यांस यशवंत होतील व पुण्यश्लोक पराक्रमी होतील. जे पुत्रवंत असतील त्यांसही पुत्र होतील. जे लक्ष्मीवंत असतील ते विशेष

६२. ही मिनी महाड प्रतीत मात्र आहे. ६३. इच्छेस येईल त्यवेळीं देहावसान करण्याचा वर मार्गे भीष्मास होता. * मार्गे पृष्ठे ८५ व ६८ पाहा.

भाग्यवंत होतील. यशस्वी असतीलते दिग्बिजयी होतील. येणेप्रमाणे
सर्व मनोरथ पूर्ण होतील, वरें समजांने. ही बखर संपूर्ण जाहली. चैत्र
शुद्ध प्रतिपदा ते दिवशीं वर्णन समाप्त झालें. ईश्वर संवत्सर. मुक्ताम
चंद्रा. शालिवाहन शके १६१६ [त] जाहली. कळलें पाहिजे. बहूत
काय लिहिणे हे विनंती.

समाप्त.

परिशिष्ट १.

शिवाजीं रायगडीं राजवाड्याच्यारोबरच 'जगदीश्वराचें' देवा-
ल्य बांधिलें. त्या देवालचाच्या मळाढ्याराच्या आंत शिरतांना डाव्या
बाजूच्या सुमारे ३॥ हात लांघीच्या व १। हात रुंदीच्या चिन्यावर
खाली दिलेले दोन श्लोक लिहिलेले आहेत. हे आम्हांकडे आमच्या
दोन महाडकर मित्रांनी पाठविले. त्यांची एक प्रत आम्हांस एका
जुन्या दफ्तरांतही सांपडली होती. या तिहांची तुलना करून हे
श्लोक येथे दिले आहेत.

प्रासादो जगदीश्वरस्य जगतामानन्ददोऽनुज्ञया
श्रीमच्छत्रपतेः शिवस्य नृपतेः सिंहासने तिष्ठतः ।
शाके पण्ठव-बाण-भूमिगणनादानन्दसंवत्सरे
ज्योतीराजमुहूर्त कीर्तिमहिते शुक्रुश सार्वे तिथौ ॥ ३ ॥
वापी-कूप-तडग-राजि-रुचिरं रम्यं वनं वीतिके
स्तंमैः कुभिगहे नरेद्रसदनैरभांलिहैं मीहिते (!)
श्रीमद्रायगिरीं गिरामविषये हीराजिना निर्मितो
यावचन्द्रदिवाकरौ विलसतस्तावत्समुज्जृभते ॥ २ ॥

परिशिष्ट २.

शिवाजीच्या राजमुद्रेवर म्हणजे शिक्कावर श्लोक होता तो
येणेप्रमाणेः—

६४. 'ते दिवशीं राजा कैलासवासी झाला.' असें प्रतापगड प्रतीत आहे.
तें चुकीचं आहे. ६५. सर्व प्रतीत ईश्वर संवत्सर व १६१६ शक असेंच आहे.
१. पण्ठवबाणभूमिगणना = १५९६. २. "वीतिकौ" असें मूळांत आहे.
३. 'सदने रम्य लिहै रीहित' असें मूळांत आहे. ४. 'हीराजी' हा त्या कामा-
वरील मेस्ती असें होतां. ५. "निर्मिते" असें मूळांत आहे. ६. समुज्जृभताम्!

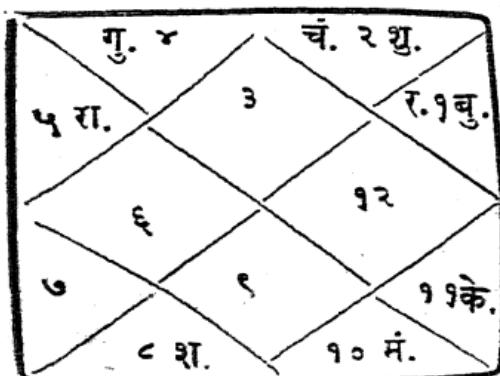
॥ राजमुद्रा ॥

॥ प्रतिपचन्द्रेरेखेव वर्धिष्णुविश्वंदिता
शाहासुंतस्य मुद्रेयं शिवराजस्य राजते ॥

परिशिष्ट ३.

शिवाजीस जन्मकाळी ६ ग्रह उच्चीचे पडले असा उल्लेख पूर्वी (पृष्ठ ६ टीप १३ मध्ये) आला आहे. परंतु आम्हांस उपलब्ध झालेल्या लभकुंडलीवरून पाहतां उच्चीचे ४ होते आणि स्वगृहींचा एक होता असें ठरूं पाहातें. ही लभकुंडली येथे देतों.

शिवछत्रपतीची लभकुंडली.

४ उच्चीचे ग्रह-गुरु, मंगळ,
रवि आणि चंद्र.
९ स्वगृहींचा-शुक्र.

परिशिष्ट ४.

“मराठी साम्राज्याची छोटी बसर” ह्या नांवाचा ग्रंथ “काव्येति-हास-संग्रहांत नुकताच छापून प्रसिद्ध झाला आहे, त्याच्या शेवटीं अनेक परिशिष्टांपानें जी प्रकाशकांनी माहिती दिली आहे तिजवरून शिवाजीची वंशावळ त्याच्या पुत्रांपर्यंत तयार करून खाली देत आहों.

१ मूळपुरुष शिवराव चितोडकर. चितोडीं.

२ श्रीमार्सिंग- [भोंसचे किलुयांत पक्कून गेला.]

३. “ शाहास्त्रोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय गजते.” पाठांतर.

३ विजयभानु.

४ खेलकर्ण—[चितोडाहून दक्षिणेत आला.]

५ जयकर्ण.

६ महाकर्ण [परंडे नजीक रणस्तंभ रोवून युद्ध करतां मेला.]

७ राजा शिव [भीमेत बुडून मेला.]

८ ब्रावाजी [वेडसर] जन्म १५३३ इ० स०

९ मालोजी [१५५२-१६१९]—विठोजी.

१० शाहाजी—शरफजी आठ पुत्र. वंश पुणे प्रांतीं.
१५९४-१६६४.

११ संभाजी शिवाजी शककर्ते वेंकाजी संताजी.
मृत १६३७. जन्म १६२७. तंजावरकर. (राजपुत्र.)
राज्य १६७४-१६८०.

१२ संभाजी*

१६८०-१६८९

*राजाराम

१६८९-१७००

ह्या पुरुषांच्याद्वाल विशेष माहिती.

१. अकबराशीं युद्ध करीत असतां भीमसिंगाचे दोन्ही वडील बंधु पडले. तेव्हां भीमसिंग ‘ भोंसचे ’ किळवांत पळून राहिला, म्हणून त्याच्या वंशास “ भोंसले ” हें नांव प्राप्त झालें.

२. मालोजीने शाहाशरीफ नांवाच्या नगर येथील एका पिरास पुत्र व्हावा म्हणून नवस केला होता. पुत्र झाल्यावर त्या पिराचीं नांव आपले मुलांस दिलीं.

३. मालोजीची खी दीपावाई म्हणून होती. ती वंगोजी ऊर्फ जगपाल्राव निंबाळकर यांची बहीण होती.

*संभाजी व राजाराम ह्या पुत्रांशिवाय शिवाजीस दोन कन्याही होत्या. एक चिरक्यांकडे दिली होती. व एक निंबाळकरांकडे दिली होती.

४. शाहाजीची पहिली बायको जिजावाई ही लुखुजी जाधव-राव यांची कन्या होती. हिचा जन्म इ० स० १५९६ त झाला व विवाह इ० स० १६०४ त झाला. ही इ० स० १६७४ त मृत्यु पावली. हिला संभाजी व शिवाजी हे दोन पुत्र होते. शाहाजीची दुसरी बायको तुकावाई ही मोहिन्यांची कन्या होती. हिला व्यंकोजी म्हणून पुत्र होता. तो चंदीचंदावरचा राजा झाला. शाहाजीची एक नाटकशाळा होती तिला संताजी म्हणून पुत्र झाला.

५. शिवाजीची पहिली बायको सईबाई ही निंबाळकरांची कन्या. हिचा विवाह इ० स० १६३७ त झाला व ती इ० स० १६५९ त वारली. हिचा पुत्र संभाजी, याचा जन्म इ० स० १६५७ त झाला. शिवाजीची दुसरी बायको सोयरावाई. ही शिरक्यांची कन्या. तिचा पुत्र राजाराम. तिचा संभाजीने इ० स० १६८० त वध केला. शिवाजीची तिसरी बायको पुत्रावाई ही शिवाजी मृत झाल्यावर इ० स० १६८० त सती गेली. शिवाजीच्या ४ थ्या बायकोर्चे नांव कोठे आढळत नाहीं.

६. संभाजीची बायको येसूबाई ही शिरक्यांची कन्या. हिचा पुत्र शिव ठर्फ शाहू हा इ० स० १६८० त जन्मला. संभाजीची एक नाटकशाळा होती तिच्या पुत्राचे नांव मदनसिंग होते.

७. राजाराम यास चार बायका होत्या. १ जानकीबाई, २ ताराबाई, ३ राजसबाई व ४ अंबिकाबाई. ताराबाईचा जन्म इ० स० १६७५ त झाला व ती इ० स० १७६१ त वारली. तिचा पुत्र शिवाजी हा वेडा होता. त्याचा जन्म इ० स० १६९० त झाला होता व तो इ० स० १७२० त मृत्यु पावला. त्याच्या बायकोर्चे नांव भवानीबाई होते. तिच्या पुत्राचे नांव रामराजा असेहोते. तिला दूर्योबाई व कृष्णाबाई अशा दोन कन्या होत्या. ह्या रामराजाचा जन्म इ० स० १७२० त झाला. राजारामाची तिसरी बायको राजसबाई हिला. संभाजी म्हणून एक पुत्र होता. तो पुढे कोल्हापूरचा राजा झाला. राजारामाची चवथी बायको अंबिकाबाई हिला एक कन्या होती. सेरीज संगुणाबाई म्हणून राजारामाची नाटकशाळा होती तिला कर्ण म्हणून एक पुत्र होता.

परिशिष्ट ५.

क्षत्रियकुलावतंस श्रीमन्महाराजाधिराज शिवाजी महाराज छत्र-
पति यांचा काल शके १६०२ चैत्र शुद्ध १५ या दिवशी रायगड
येथे झाला. देहाचें सार्थक त्यांनी बांधिलेला जगदीश्वराचा जो
प्राप्ताद, त्याच्या महाद्वाराच्या बाहेर दक्षणभागी केले. तेथें काळ्या
दगडाच्या चिन्याचें जोतें अष्टकोनी सुमारे छातीभर उंचीचें बांधिले
असून वरून फरसबंदी केलेली आहे. फरसबंदीच्या खाली पोकळी आहे,
तीत महाराजांचा अवशिष्टांश रक्षामिश्र मृत्तिकेच्यारूपानें सांपडतो.
हा जोत्यावर छत्री (मंदिर) बांधण्याचा मूळचा विचार असावा.
परंतु महाराजांच्या पश्चात् जी धामधूम चालली होती, त्या धाम-
धुमीमुळे तें काम सिद्धीस गेलें नाहीं असें दिसतें. फरसबंदीचे २१३
चिरे कोणी द्रव्यलोभानें अलीकडे उचकून काढलेले आहेत.
महाराजांच्या अवशिष्टांशाची ही शोचनीय स्थिति 'मराठे' म्हणून
घेणाऱ्या सर्व जनसमूहास लाजवीत आहे.*

*अलीकडे मुंबई सरकारानें ह्या अष्टकोनी जोत्याची दुरुस्ती, साफसुफी
व बंदोबस्त चांगला टैविला असल्याचें समजतें. हें त्यास भूषणास्पद होय.
महाराजांची छत्री बांधण्याचा व जगदीश्वराच्या देवालयाचा जीणोद्धिर-
फरण्याचा बेत मध्यंतरीं झाला होता, तो अद्याप तसाच राहिला आहे !